

ŠIAULIŲ UNIVERSITETAS
SOCIALINĖS GEROVĖS IR NEGALĖS STUDIJŲ FAKULTETAS
SPECIALIOSIOS DIDAKTIKOS KATEDRA

Specialiosios pedagogikos magistrantūros studijų programa

(specializacija - dailės terapija)

ISSPDM–12

II kursas

Aurelija Milašiūtė

**DAILĖS TERAPIJOS POVEIKIS BENDRAVIMO ĮGŪDŽIŲ
PLĖTOJIMUI, DIRBANT SU PRIEŠMOKYKLINIO AMŽIAUS VAIKAIS,
TURINČIAIS ELGESIO IR EMOCIJŲ SUNKUMŲ**

Magistro darbas

*Magistro darbo vadovė -
doc. dr. Asta Vaitkevičienė*

Magistro darbo santrauka

Darbe atlikta *teorinė* elgesio ir emocijų sunkumų turinčių vaikų samprata, sutrikimų atsiradimo priežastys, dailės terapijos galimybės bendravimo įgūdžių plėtojimui, *analizė*.

Kvaziekspimento metodu atliktas tyrimas, kurio tikslas - iširti dailės terapijos poveikį bendravimo įgūdžių plėtojimui, ugdant priešmokyklinio amžiaus vaikus, turinčius elgesio ir emocijų sunkumų. Atlikta matematinė aprašomoji duomenų *analizė*, pateikta naudojant atvejo analizės metodą.

Tyrime dalyvavo patogiuoju būdu atrinkti 9 priešmokyklinio amžiaus vaikai, turintys elgesio ir emocijų sunkumų, kurie sudarė tikslinę grupę.

Empirinėje dalyje analizuoti stebėjimo protokoluose užfiksuoti duomenys apie bendravimo įgūdžių raišką, dinamiką dailės terapijos sesijos metu, stebėtas poveikis. Diagnostinių piešinių testais analizuota ugdytinių bendravimo įgūdžių požymių kaita. Ieškota bendravimo įgūdžių požymių piešiniuose bei bendravimo įgūdžių duomenų, fiksuotų stebėjimo protokoluose, sąsajos. Atlikus tyrimo duomenų analizę, suformuluotos pagrindinės *išvados*:

- Stebėjimo protokolų duomenys parodė tendenciją dailės terapijos sesijų metu pasireikšti pozityviai bendravimo raiškai.
- pirminio ir baigiamojo diagnostinių H-T-P piešinių rezultatai atskleidė bendravimo požymių piešiniuose kitimą teigiama linkme. Žemos savivertės, agresyvumo, depresyvumo požymių, įtakojančių žemą bendravimo poreikį ar neigiamą bendravimo raišką, sumažėjo, o bendravimo poreikio požymių padaugėjo.

Pagrindinės sąvokos: dailės terapija, grupinė dailės terapija, elgesio ir emocijų sunkumai, bendravimo įgūdžiai, H-T-P.

Turinys

Magistro darbo santrauka	2
Įvadas	4
1 skyrius. IŠORINIAI VEIKSNIAI, ĮTAKOJANTYS VAIKO ELGESIO IR EMOCIJŲ RAIŠKĄ	8
1.1. Savaitinių grupių egzistavimo poreikis	10
1.2. Priešmokyklinio amžiaus vaiko raida ir poreikiai	12
1.3. Priešmokyklinio amžiaus vaikų, turinčių elgesio ir emocijų sunkumų, teorinė samprata. Vertinimo ir identifikavimo problemos	15
2 Skyrius. PRIEŠMOKYKLINIO AMŽIAUS VAIKŲ, TURINČIŲ ELGESIO IR EMOCIJŲ SUNKUMŲ, BENDRAVIMO ĮGŪDŽIŲ PLĖTOJIMO GALIMYBĖS DAILĖS TERAPIJOS PRIEMONĖMIS	20
2. 1. Dailės terapija kaip prevencinė priemonė vaikams, turintiems elgesio ir emocijų sunkumų priešmokykliniame amžiuje	22
2.2. Dailės terapijos metodų taikymo teorinis modelis sprendžiant ikimokyklinio amžiaus vaikų emocijų ir elgesio problemas	26
3 skyrius. BENDRAVIMO ĮGŪDŽIŲ PLĖTOJIMO DAILĖS TERAPIJOS PRIEMONĖMIS TYRIMO REZULTATŲ PRISTATYMAS	31
3.1. Tyrimo metodologija	31
3.2. Bendravimo įgūdžių stebėjimo protokolo sudarymo ypatumai	31
3.3. Diagnostinių H-T-P piešinių analizės ypatumai	32
3.4. Tyrimo dalyviai	34
3.5. Tyrimo organizavimo etapai	34
3.6. Tyrimo rezultatai	35
3.7. Tiriamosios A3 atvejo analizė	35
3.8. Tiriamosios A4 atvejo analizė	38
3.9. Tiriamosios A9 atvejo analizė	41
3.10. Tiriamojo A6 atvejo analizė	43
3.11. Tiriamojo A2 atvejo analizė	46
3.12. Rezultatų apibendrinimas	48
Išvados	51
Literatūra	52
Summary	57
Priedai	58

Įvadas

Įvairių psichoterapijos kryptių atstovai (Adler, 2004; Horney, 2004; Herm, 2004; Oaklander, 2007, 2012; Winnicott, 2002) teigia, kad norint rasti netinkamo elgesio ar psichologinės problemos priežastį, reikia atsigręžti į praeitį ir prisiminti vaikystės įvykius bei išgyvenimus.

Vaikas yra labiausiai pažeidžiamas šeimos ir visuomenės narys. Jo psichoemocinė ir socialinės sveikatos raidos sfera apima emocinę raidą, tarpasmeninių santykių ir socialinių ryšių su kitais bei aplinka formavimosi procesus. Emocijos yra vaiko psichinės veiklos sritis, kuri anksčiausiai pradeda reikštis (jau prenataliniu laikotarpiu) ir veikia tolesnę psichinės sveikatos raidą (Raslavičienė, Zaborskis, 2002).

Remiantis Valstybinio psichikos sveikatos centro (VPSC) duomenimis, vaikų sergamumas ir ligotumas psichikos ir elgesio sutrikimais nemažėja. Lietuvoje pagrindinėmis vaikų neįgalumo priežastimis yra psichikos ir elgesio sutrikimai, nervų sistemos ir jutimo organų ligos. Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos Neįgalumo ir darbingumo nustatymo tarnybos duomenimis, berniukų, kuriems pirmą kartą nustatytas neįgalumas dėl psichikos ir elgesio sutrikimų 2008 m. buvo 511, mergaičių – 255, 2009 m. berniukų skaičius siekė 539, mergaičių – 300, o 2010 m. atitinkamai 439 ir 255 (Narkauskaitė, 2011).

Daugėja ikimokyklinio amžiaus vaikų, patiriančių psichosocialinės adaptacijos, emocijų ir elgesio problemų, sunkumų (hiperaktyvumas, savireguliacijos sutrikimai, agresyvumas ir kt.) (Ramanauskienė, 2005; Nasvytienė, 2005), cit. Biliūnienė, Miltenienė (2013).

Daugėjant sunkumų dėl elgesio ir emocijų raiškos vaikystėje, ikimokyklinio ir mokyklinio amžiaus vaikams, specialiosios pedagogikos domėjimosi sritimi tampa intervencinės (Ališauskienė, Čegyūtė, 2005) ir prevencinės programos (Malinauskaitė, 2010).

Socialinis praktinis tyrimo aktualumas. Pedagogika nagrinėja žmogaus formavimo procesą – pedagogo ir jo vadovaujamų asmenų veiklą, kuri skirta pastarųjų asmenybei ugdyti (Rajeckas, 1999). Laužikas (cit. Rodzevičiūtė, 2003) į mokytojo vaidmenį žvelgė per augančią ir formuojamą asmenybę. Todėl yra svarbus pedagogo vaidmuo ne tik kaip žinių perteikėjo, bet ir asmenybės ugdytojo.

Ilgą laiką Lietuvoje auklėjimui, asmenybės ugdymui švietimo sistemoje dėmesio buvo maža. Tik neseniai buvo atsigręžta į vaiką orientuotą ugdymą. Pasak Monkevičienės (2008), priešmokyklinio ugdymo ir ugdymosi programoje integruojantį vaidmenį atlieka ugdomos kompetencijos, jos sudaro programos struktūros pagrindą. Kartu pabrėžiama, kad šios

kompetencijos pirmiausia reikalingos kasdieniniam vaiko gyvenimui ir sėkmingam ugdymuisi mokykloje.

Bendravimo įgūdžių plėtojimas priešmokykliniame amžiuje palengvintų adaptaciją pradėjus lankyti mokyklą. Dar labiau aktualu tai tampa elgesio ir emocijų sunkumų turintiems vaikams, kuriems sunkiau reguliuoti savo elgesio ir emocijų raišką.

Priešmokykliniame amžiuje dailė yra patraukli veikla, nes tai siejasi su žaidimu, o žaidybinė veikla neatsiejama nuo vaiko ugdymosi. Bendravimo įgūdžiams plėtoti bei savivertei didinti tinkama bendra kūrybinė veikla. Nes pasak Juodaitytės (2002), vaikas, bendraudamas su pedagogu, draugais ir kitais jam artimais žmonėmis, mato kaip plečiasi ir auga jo socialinis patyrimas ir taip tobulinami tarpusavio santykiai, kas yra vienas iš svarbiausių ugdymo tikslų įstaigose – vaikų darželiuose ir pradinėse mokyklose.

Be to, asmenybės procesai, pasak Vilkelienės (2013), (psichosocialinė adaptacija, kuri glaudžiai siejasi su savigarba, bendravimo pobūdžiu, emocijų identifikavimu ir kt.) humanistinėje psichologijoje ir pedagogikoje tiesiogiai siejami su asmenybės saviraiška, o vaiko saviraiškai reikštis gali būti tinkama kūrybinė veikla, kas ir būtų priimtinas būdas priešmokykliniam vaiko amžiui.

Mokslinė problema ir tyrimo aktualumas. Tyrimų, nagrinėjančių elgesio ir emocijų sunkumų patiriančių vaikų ugdymą ikimokyklinėse įstaigose, aktualumas didėja (Ališauskienė, 2005; Bražienė, Mockienė, 2008; Kaffemanienė, Tereikienė, 2003; Malinauskaitė, 2010). Pažymėta, kad stinga tyrimų apie ikimokyklinio amžiaus vaikų ugdymą (Biliūnienė, Miltenienė, 2013).

Kadangi dailės terapija naudojama įvairių specialistų – psichologų, psichoterapeutų, socialinių pedagogų, dailės pedagogų, ikimokyklinio ugdymo pedagogų, specialiųjų pedagogų, tai rodo dailinės veiklos aktualumą ir lengvą prieinamumą tiek klientui, tiek dailės terapijos taikytojui įvairiose amžiaus grupėse.

Siekiant profesionalaus požiūrio į dailės terapijos taikymo galimybes, būtina tirti taikomų metodikų veiksmingumą. Lietuvoje tirtos sritys, taikant dailės terapiją, apima intelekto sutrikimus (Brazauskaitė, 2001; Vaitkevičienė, 2006) ir socialines problemas, dirbant su rizikos grupės vaikais (Leliūgienė, 2002, 2004). Kalbant apie vaikų piešinius, atspindinčius santykius su aplinkiniais, Chomentauskas 1985 m. apgynė disertaciją „Tarpasmeninių santykių atspindys diagnostiniame piešinyje“ (Brazauskaitė, Dapkutė, 2004). Bražienė, Songailienė (2011) aprašome tyrime atskleidė kūrybiškumo skatinimo galimybes ikimokykliniame amžiuje per meno terapiją – pasakų terapiją jungiant su žaidimų ir dailės terapija.

Užsienio terapeutai, padarę svarų įnašą taikant terapiją vaikams – Kramer (1971, 1977), Wood (2004), Dubowski (2004), Oaklander (2007, 2012), Malchiodi (2003). Norint taikyti dailės terapiją kaip vieną iš kompleksinės pagalbos būdų prevencinėje, ugdomojoje programoje

priešmokyklinio amžiaus vaikams, turintiems elgesio ir emocijų sunkumų, būtina iširti kokį poveikį šių vaikų ugdymui dailės terapija turi.

Probleminiai klausimas, ar veiksminga taikyti dailės terapijos programą bendravimo įgūdžiams plėtoti priešmokyklinio amžiaus vaikams, turintiems elgesio ir emocijų sunkumų?

Tyrimo objektas – dailės terapijos poveikis bendravimo įgūdžių plėtojimui, dirbant su priešmokyklinio amžiaus vaikais, turinčiais elgesio ir emocijų sunkumų.

Tyrimo tikslas – iširti dailės terapijos poveikį priešmokyklinio amžiaus elgesio ir emocijų sunkumų turinčių vaikų bendravimo įgūdžių plėtojimui.

Uždaviniai:

1. Remiantis mokslinės literatūros analize, išskirti išorinius veiksnius, galinčius įtakoti priešmokyklinio amžiaus vaikų elgesio ir emocijų sunkumų atsiradimo priežastis.
2. Remiantis mokslinės literatūros analize, atskleisti išryškėjusius bendravimo sunkumų priežastis elgesio ir emocijų sunkumų turintiems vaikams.
3. Remiantis mokslinės literatūros analize, atskleisti dailės terapijos teorinio modelio galimybes.
4. Išanalizavus stebėjimo duomenis, atskleisti dailės terapijos modelio elgesio ir emocijų sunkumų turinčių priešmokyklinio amžiaus vaikų bendravimo įgūdžių plėtojimui poveikį.
5. Atlikus lyginamąją diagsnotinio H-T-P testo piešinių analizę, atskleisti asmeninių savybių, susijusių su bendravimo įgūdžiais, pokytį.

Tyrimo metodai:

1. Mokslinės literatūros analizė
2. Kvaziekperimentas
3. Stebėjimas
4. Diagnostiniai piešiniai.
5. Atvejų analizė

Pagrindinės sąvokos

Dailės terapija – meno terapijos metodas, kai pagrindiniais terapiniais instrumentais naudojamos dailinės raiškos priemonės ir ryšys, užsimezgęs tarp kliento ir terapeuto (Vaitkevičienė, 2008, p. 124).

Elgesio ir emocijų sunkumai - elgesio ir/ar emocijų sutrikimai pasireiškia elgesio ir/ar emocinėmis reakcijomis, ryškiai besiskiriančiomis nuo įprastų amžiaus, kultūros ir etinių normų bei išreikštu nedėmesingumu, impulsyvumu ir/ar prasta elgesio reguliacija (Geležinienė, 2011).

Bendravimo įgūdžiai - apima dviejų ar daugiau žmonių tarpusavio suvokimą, keitimąsi informacija, sąveiką ir santykius (Almonaitienė, 2002).

H-T-P (*house – tree – person*) – diagnostiniai *namo – medžio – žmogaus* piešinių testai.

Magistro darbo struktūra. Šį magistro darbą sudaro: santrauka lietuvių kalba, įvadas, 3 skyriai, išvados, literatūros sąrašas (72 šaltinių), santrauka anglų kalba, 13 priedų. Tyrimo duomenis iliustruoja 28 paveiklai, 1 lentelė. Prieduose pateikiama stebėjimo protokolas, bendravimo įgūdžių požymių piešiniuose protokolas, H-T-P piešinių protokolai, duomenys apie tiriamuosius, dailės terapijos programa, tiriamųjų piešiniai, požymių suvestinių lentelės.

1 skyrius. IŠORINIAI VEIKSNIAI, ĮTAKOJANTYS VAIKO ELGESIO IR EMOCIJŲ RAIŠKĄ

Radzevičienės (2003, p.31) teigimu, jau XX a. pirmajame ketvirtyje aplinką pradėta vertinti kaip pagrindinę elgesio, emocijų sutrikimų ir socialinės dezadaptacijos priežastį

Vaiko psichoemocinė ir socialinės sveikatos raidos sfera apima emocinę raidą, tarpasmeninių santykių ir socialinių ryšių su kitais bei aplinka formavimosi procesus. Emocijos yra vaiko psichinės veiklos sritis, kuri anksčiausiai pradeda reikštis (jau prenataliniu laikotarpiu) ir veikia tolesnę psichinės sveikatos raidą (Raslavičienė, Zaborskis, 2002).

Tokios nuomonės laikosi ir Radzevičienė (2003), teigdama, kad psichosocialinės raidos sėkmingą plėtotę pirmiausia lemia pilnavertė emocinė raida. Žukauskienė (2007) nurodo, kad vaiko sėkminga raida priklauso nuo to, ar myli jį tėvai, ar yra švelnūs ar vaiką kritikuoja, nuolat juo nepatenkinti. Nuo to priklauso, kaip vaikas reaguoja į aplinką ir kokie jo santykiai su žmonėmis.

Įprasta, kad vaikui augant didesnis dėmesys kreipiamas į kognityvinę, sensorinę, kalbos plėtrą, nepakankamai vertinant emocinės raidos svarbą, o psichosocialinės raidos sėkmingą plėtotę pirmiausia lemia pilnavertė emocinė raida (Radzevičienė, 2003, p.).

Garsūs mokslininkai-analitikai Ainswoth, Adleris, Bowlby, Freudas, Fromas, Kagan ir kt. (cit. Raslavičienė, Zaborskis, 2002) daug kartų pabrėždavo vaiko ir motinos atskyrimo negatyvų poveikį augančio individo psichoemocinės ir socialinės sveikatos raidai. Pirminio (ir svarbiausio) socialinio ryšio ankstyvas nutraukimas gali tapti vaiko psichinės sveikatos sutrikimų priežastimi.

Vis dėlto yra ir prieštaraujančių teorijų (socialinio išmokimo, socialinės ekologijos, konstitucinė Šeldono, individualistinė Adlerio teorija ir kt.), teigiančių, kad šeima nėra elgesio sutrikimų bei socialinės dezadaptacijos priežastis (Radzevičienė, 2003, p.34).

Tačiau elgesio sutrikimus tyręs Hertherington (cit. Radzevičienė, 2003, p. 34) atliko daugybę tyrimų ir nustatė, kad nepilnose šeimose augantys vaikai turi daugiau elgesio problemų namuose, mokykloje, bendraudami su suaugusiais ir bendraamžiais.

Nepageidaujamas elgesys gali išryškėti dėl socializacijos proceso nepilnavertiškumo arba tiesiog dėl desocializuojančių veiksnių. Kaip vieną tokių Valickas (cit. Radzevičienė, 2003, p. 34) nurodo auklėjimo klaidas šeimoje, t. y. netiksliai išaiškinamos elgesio normos, šiltų emocinių santykių stoka, kontrolės trūkumas, paskatinimų ir bausmių disproporcija, prieštaringi, nenuoseklūs reikalavimai. Anot Radzevičienės (2005), emocinių ryšių nevisavertiškumas

ankstyvajame amžiuje nulemia ženklius raidos sutrikimus, pasitaikančius psichosocialinės adaptacijos, kognityvinės, emocinės raidos srityse.

Ankstyvoji emocinė deprivacija, motiniškos meilės stoka, yra svarbiausias veiksnys, nulemiantis ankstyvojo amžiaus vaikų ydingą asmenybės formavimosi struktūrą. Dar XX a. viduryje atlikti tyrimai parodė, kad motiniškos meilės deprivacija gali sukelti intelekto, socialinės adaptacijos, elgesio problemų (Шпиц, 2001; Bowlby, Ainsworth, 1990) (cit. Radzevičienė, 2005).

Institucinėje aplinkoje, kuriai būdingi tam tikri struktūriniai ir funkciniai elementai, ugdytojas stengiasi kurti emociškai saugią aplinką, ugdyti individualius ugdytojo ir ugdytinio emocinius ryšius. Tačiau čia ir kyla esminis prieštaravimas – institucinė sistema yra nepalanki vaiko emocinei raidai (Radzevičienė, 2005).

Vaiko palikimas ir apleidimas (psichosocialinis stresas), visaverčių tarpasmeninių santykių stygius yra augančio individo psichoemocinės ir socialinės raidos disfunkcijos atsiradimo rizikos veiksniai (Raslavičienė, Zaborskis, 2002).

Ališauskienės (2005) straipsnyje pateiktais duomenimis, vis dažniau akcentuojama, kad daugėja ankstyvojo ir ikimokyklinio amžiaus vaikų, turinčių psichosocialinės adaptacijos sunkumų, emocijų ir elgesio sutrikimų (hiperaktyvumas, savireguliacijos sutrikimai ir kt.) (Black ir kt., 2001; Heyman, Smith, 2001; Schumaker ir kt., 2001).

Psichosocialinio pobūdžio problemų gali kilti dėl organinio pobūdžio pažeidimų (ankstyvo centrinės nervų sistemos pažeidimo, įgimtų ligų ar sutrikimų, nepakankamos brandos neišnešiotu kūdikio atveju ir t.t.), nepalankios socialinės aplinkos (skurdo, nepriežiūros, tėvų alkoholizmo, tėvų psichinių ligų, tėvų migravimo į užsienį paliekant mažus vaikus auginti giminaičiams ar net svetimiems žmonėms), kurios įtaką itin išryškina Eigen ir kt. (2002), prieraišumo santykių su tėvais sutrikimų (dėl ilgos hospitalizacijos, vaiko negalės, kitų nepalankių psichosocialinių sąlygų). Ir nurodo, jog visais šiais atvejais kenčia vaikai, šeimos ir specialistai patiria psichosocialinę įtampą, stokojama socialinių edukacinių kompetencijų, kaip įveikti nepalankias situacijas (Ališauskienė, 2005).

Be to, socialinės rizikos aplinkoje vaikas dažniau patiria smurtą, prievartą, nepriežiūrą. Išryškėja elgesio sunkumų (Ališauskienė, 2005).

Dažniausi rizikos veiksniai, susiję su šeima, yra šie: nepalankios šeimos nario ar narių asmenybės savybės, menka impulsyvumo kontrolė, depresija, nerimas, menka frustracijos tolerancija, nesaugumo jausmas, pasitikėjimo stoka, nesaugūs prieraišumo santykiai su savo tėvais, prievarta vaikystėje, konfliktai, smurtas namuose, šeimos struktūros pokyčiai (vieniša mama, paramos stoka ir pan.), socialinė izoliacija, psichikos sutrikimai, nuolatinė prievarta,

priklausomybės, skurdžios tėvų ir vaiko interakcijos, negatyvios nuostatos į vaiko elgesį, lūkesčiai ir menkos žinios apie vaiko vystymąsi ir pan.

Atlikus literatūros analizę, išryškėja, jog kaip išorinis nepalankus veiksnys vaiko raidai yra atsiskyrimas nuo šeimos. Palikinėjimai nakvoti ugdymo įstaigoje gali būti kaip rizikos veiksnys destruktiviam vaiko elgesiui bei neadekvačiai emocijų raiškai pasireikšti. Tokiomis nepalankiomis sąlygomis gali gyventi ir darželį lankantys dieninių grupių vaikai, kurie taip pat gali turėti raidos problemų, tačiau vaikai, nakvojantys ugdymo įstaigoje, patenka į didesnę rizikos grupę dėl galimos tėvų neatsakomybės ir piktnaudžiavimu tokia socialine paslauga.

1.1. Savaitinių grupių egzistavimo poreikis

1996 m. kovo 19 d. Vyriausybės nutarimu paskelbta Šeimos politikos koncepcija, pagal kurią vyriausybė įsipareigoja vargšų šeimoms padėti atlikti vaikų auklėjimo funkcijas, siekti vaiko saugumo. Koncepcija pripažįsta, jog vaikui, kad jis galėtų sėkmingai vystytis, skleisti savo prigimtines galias ir subręsti savarankiškam gyvenimui, turi būti užtikrinta (Svirskaitė, 1998, p. 97):

- psichologinis saugumas;
- materialinis saugumas;
- saugi jo amžiaus tarpsnį atitinkanti edukacinė aplinka..

Tačiau pagal naują statistiką, atsiradę kultūrinės aplinkos ir vertybių pokyčiai (santuokos, kaip vertybės, silpnėjimas; žema tarpusavio santykių kultūra; tėvų užimtumas; socialinės ir ekonominės šeimos problemos), skatina kurti naujas veiksmų kryptis, kurios perorientuotos į šeimos bendravimą ir buvimą kartu.

Lietuvos Respublikos Seimo 2008 m. Birželio 3 d. nutarimu Nr. X-1569 „Dėl valstybinės šeimos politikos koncepcijos patvirtinimo“<http://www.lrs.lt/> yra suformuoti šie uždaviniai Šeimos politikos veiksmų kryptių kultūros, vaikų ugdymo, švietimo srityje:

4.1.1.2. ugdyti atsakomybę ir pagarbą žmogaus gyvybei nuo jos pradėjimo iki natūralios mirties;

4.1.1.3. stiprinti bendražmogiškumo, bendruomeniškumo, pilietiškumo ir tautiškumo nuostatas, pagarbą aplinkiniams, formuoti teigiamą požiūrį į žmonių lygybę. Ugdyti atsakomybę už savo elgesį ir jo padarinius, gebėjimą pasipriešinti neigiamai įtakai;

4.1.1.4. suteikti tėvams, globėjams ar rūpintojams žinių ir įgūdžių, reikalingų visaverčiam bendravimui su vaikais;

4.1.1.5. užtikrinti palankias sąlygas tėvams laisvalaikį leisti drauge su vaikais, remti kultūros, sporto ir poilsio renginius šeimoms;

4.1.1.6. plėtoti neformalųjį vaikų ugdymą, kurti psichologinės, pedagoginės, socialinės pagalbos sistemą, prieinamą kiekvienai šeimai. Ypatingą dėmesį skirti ikimokyklinių ir vaiko dienos priežiūros institucijų veiklos organizavimui;

4.1.1.7. įgalinti nacionalinį transliuotoją propaguoti šeimos vertybes rodant teigiamus pavyzdžius.

Pagal patvirtintą 2008 m. birželio 3 d. Valstybės šeimos politikos koncepciją, *Šeima kaip pirminė bendruomenė*, susiformavusi pirmiau nei valstybė ar kuris kitas socialinis darinys, yra natūrali ir *pagrindinė visuomenės ląstelė*.

Taigi atsigręžiama į šeimą, kaip į vieną pagrindinių ir svarbiausių pamatų, kuriant vaiko emocinę ir socialinę gerovę, ir išskiriama, kad “[...] žmogaus teisės pirmiausia įgyvendinamos per šeimą, ne skaidant ją į atskirus narius, bet stiprinat jų tarpusavio atsakomybę.”

Vyro ir moters santuokos pagrindu sukurta šeima, net tapusi nepilna, geriau apsaugo savo narių teises ir rengia visaverčiam asmeniniam bei socialiniam gyvenimui negu bet kuri valstybės įsteigta ir remiama institucija (Šeimos politikos koncepcija, 2008).

Nepaisant to, kad yra poreikis skatinti šeimos politiką, egzistuoja ikimokyklinių įstaigų stygius, darbo ir pareigų šeimoje suderinamumo problemos. Silpnai išvystytos lanksčios užimtumo formos (darbas ne visą darbo dieną, lankstus darbo grafikas, darbas namuose ir kt.) ir nepakankamos vaikų priežiūros paslaugos riboja galimybes tėvams pasirinkti profesinio darbo ir vaikų ugdymo derinimo režimą, užtikrinti lyčių lygybę ir siekti demografinių rezultatų gerėjimo.

Dėl to viena iš socialinės pagalbos formų šeimai, auginančiai vaikus, yra vaikų darželiai. Vaikų darželiai gali būti dieniniai, savaitiniai ir specializuoti. Juose vaikai pamaitinami, žaidžia, mokosi bendravimo įgūdžių. Dažniausiai kalbama apie tėvų poreikius suderinti darbą ir šeimą, taip ilginant ikimokyklinių įstaigų darbo laiką, tačiau išaiškėja, jog vaikų, lankančių savaitines grupes, tėvai piktnaudžiauja padėtimi ir nebeatlieka savo tėvų pareigų.

Dėl to Svirskaitė (1998) iškelia probleminį klausimą apie vaikų padėtį savaitiniuose darželiuose, teigdama, jog ši socialinės pagalbos forma pažeidžia vaiko teisę į šeimą.

Neabejotina, kad vaikai sunkiai išgyvena atskyrimą nuo tėvų ir turi prisirišimo problemų. Į šiuos darželius dažniausiai patenka vaikai iš socialiai remtinų šeimų. Jie į namus grįžta tik savaitgaliais ir per šventes, o kartais tėvai “pamiršta” juos net šiomis dienomis. Tai savotiški vaikų globos namai (Svirskaitė, 1998).

Anot Braslauskienės (1999), visuomenė, taisydamą tėvų padarytą skriaudą, steigia, organizuoja įvairias institucijas, kurios bando atstoti vaikui tai, ko jis neteko, tėvų meilę pakeičia

pedagogų priežiūra ir rūpestis, bendravimą su tėvais – auklėtojų pakalbinimai. Jeigu dėmesio, emocinio bendravimo maža, tai negali sušildyti vaiko sielos.

1.2. Priešmokyklinio amžiaus vaiko raida ir poreikiai

Proškuvienė (2004) išskiria tris pagrindinius žmogaus raidos kelius:

1. Genetinis (užkoduotas genuose).
2. Aplinkos įtaka. Aplinkos veiksniai gali turėti ir teigiamą, ir neigiamą poveikį raidai.
3. Tikslingas mokymas ir auklėjimas, galintis pakreipti raidą norima linkme.

Apibrėžiant vaiko raidą - tai progresuojantys ir nuoseklūs vaiko motorinės, kognityvinės, socialinės, kalbos bei adaptacinio elgesio plėtotės pokyčiai (Radzevičienė, 2003, p. 10).

Visą vaiko raidą priimta skirstyti į keletą sričių, t.y. fizinę, pažintinę ir psichosocialinę. Fizinė raida daugiausia yra susijusi su pokyčiais, vykstančiais kūne, motoriniais gebėjimais, sveikata ir pan. Pažintinė raida apima įvairius intelektinius gebėjimus, kurie padeda įgyti žinių ir suprasti aplinką: vaizduotę, atmintį, išmokymo procesus, mąstymą, suvokimą, kalbą. Psichosocialinė raida susideda iš vaiko bendravimo gebėjimų, emocijų, taip pat asmenybės vystymosi. Visos šios raidos sferos yra tarpusavyje susijusios ir priešmokykliniame amžiuje pokyčiai vyksta kiekvienoje iš jų. Sparčiai vystosi vaiko mąstymo gebėjimai, sudėtingėja emocijos, jis įgyja naujų bendravimo įgūdžių, formuojasi savęs vertinimas (Giedraitytė, Raižienė, 2011).

Viena svarbiausių tėvų užduočių šiuo laikotarpiu yra skatinti vaikų pažintinę ir socialinę raidą. Kadangi tėvai negali tiesiogiai reguliuoti, su koku patyrimu vaikas susidurs už namų ribų, jie turėtų susitelkti į aplinką namuose ir stengtis, kad ji vaikui būtų palanki (Giedraitytė, Raižienė, 2011)

Vaikystėje ugdomi esminiai charakterio bruožai, formuojasi elgesio įpročiai, kuriuos vėliau labai sunku koreguoti. Septynerių metų vaikas jau turi 90 proc. savo protinių gebėjimų, valios, išsiugdytų charakterio bruožų ir vaizduotės, svarbiausius fizinius, intelektinius, dvasinius ir socialinius gebėjimus. Šių funkcijų raida turi imliuosius periodus, kurių metu tam tikra patirtis yra itin sparčiai kaupiama (Burvytė, 2013).

Lygiai taip pat formuojasi ir charakteris. Vaiko amžius turi reikšmės ir socialiniam vystymuisi: nuo gimimo iki 8 metų vaikas įgyja socialumo pagrindus, kad vėliau galėtų gyventi ir gerai jaustis tarp žmonių. Kuo vaikas mažesnis, tuo tą patirtį stipriau fiksuoja ir įsimena.

Psichoanalizės klasikė Horney (cit. Burvytė, 2013) tyrimais nustatė, kad asmenybės charakterio bruožų formavimą lemia ne tiek biologinės (pavyzdžiui, temperamentas) priežastys,

kiek socialinės kultūrinės (pavyzdžiui, aplinka, tėvų ir kitų vaiką prižiūrinčių asmenų tarpusavio santykiai).

Pasak Radzevičienės (2003), psichosocialinė raida pilnavertė tik tuo atveju, jei individo fizinė ir kognityvinė raida palanki.

Vaiko ir suaugusiojo raidą aprašo ir įvairiais aspektais mėgina paaiškinti daugelis asmenybės raidos teorijų. Vienos teorijos papildoma kita, ir net jų visuma neapėmia žmogaus emocinės ir dvasinės raidos daugialypiškumo, trapumo, sudėtingumo, gyvybingumo ir keitimosi. Nėra atskiros emocijų raidos teorijos – augančio vaiko emocijų raiška nagrinėjama aiškinant asmenybės raidą kompleksiskai.

Eriksonas (cit. Lesinskienė, Karalienė, 2008) raidą į stadijas skirstė pagal individo ryšį su socialine aplinka. Jo nuomone, žmogaus raidoje reikia skirti tris pagrindinius aspektus: somatinį, asmeninį ir socialinį.

Jo teorijoje pabrėžiama, kad asmenybė bręsta ir formuojasi visą gyvenimą, raida tęsiasi ir paauglystei pasibaigus. Eriksono teorija labai naudinga analizuojant vaikų ir tėvų, vaikų ir senelių, tėvų ir senelių ir pan. tarpusavio sąveiką, giliau suprantant kiekvieno iš amžiaus tarpsnių psichosocialinius aspektus (Lesinskienė, Karalienė, 2008).

Reiktų atkreipti dėmesį, kas gali įtakoti neigiamai vaiko raidą ir sutrikdyti jo ryšius su socialine aplinka. Galima daryti prielaidą, jog nakvojantys ugdymo įstaigoje vaikai patiria nerimą. Vadinas, pažeidžiamas jų saugumo poreikis, o tai gali neigiamai įtakoti jų raidą.

Nerimas apibrėžiamas kaip viena dažniausių žmogaus patiriamų emocijų, kurios lydi žmogų visą gyvenimą. Tačiau nerimo pasireiškimas ir intensyvumas kinta priklausomai nuo žmogaus amžiaus, įgimtų savybių, gyvenimo patyrimo bei aplinkos (Diomšina, Vyčiniene, 2002). Kartais fiziologinis nerimas virsta patologiniu arba destruktiniu, o priešasčių reikia ieškoti vaiko ir motinos ryšyje. Jeigu motina nesuteikia saugumo, vaikas supančią aplinką suvokia kaip grėsmingą. Jis pasidaro nerimastingas, užsidaręs, sutrinka jo kontaktai su bendraamžiais - visa tai turi neigiamos įtakos tiek asmenybės raidai, tiek ir socialinei adaptacijai (Diomšina, Vyčiniene, 2002).

Vis dėlto yra ir prieštaravimų, nes teigiama, kad nerimas turi ir teigiamą poveikį vaiko raidai. Jis skatina vaiką ieškoti išeičių ir savarankiškai elgtis tam tikrose situacijose, kurios jam yra naujos ir iš pradžių suvokiamos kaip pavojingos. Įgytas patyrimas stiprina vaiko "aš". Taip vaikas palaipsniui įgauna pasitikėjimą savimi ir savarankiškumo pojūtį (Diomšina, Vyčiniene, 2002).

Nuo vaiko raidos neatsiejami yra poreikiai, todėl svarbu apžvelgti ir jų svarbą. Anot Daugytės (2008), daugelis remiasi plačiai paplitusia amerikiečių humanistinės psichologijos klasiko Maslow poreikių hierarchijos teorija kuriuos jis skirsto į žemesniosios ir aukštesniosios

kategorijos poreikius. Žemiausi poreikiai - pagrindiniai ir patys stipriausi poreikiai, nepatenkinus jų, negali veikti aukštesnieji poreikiai. Mine-toje hierarchinėje struktūroje, patenkinus žemiau esančios grupės poreikius, aktualizuojasi kita poreikių grupė (pvz., patenkinus fiziologinius miego, maisto poreikius, išskyla saugumo poreikių svarba.).

Kaip nurodo vokiečių pedagogas Kroon (cit. Leliūgienė, 2003), vaikams būdinga ta pati poreikių tenkinimo sistema: patenkinus žemesnius poreikius, kyla poreikis tenkinti aukštesnius. Demokratinėje visuomenėje svarbus vaidmuo tenka tarpusavio santykiams, gebėjimui suvokti ir vertinti save ir kitus. Būtinyje formuoti vaiko teigiamą požiūrį į visuomenę, skatinti reikšti mintis, norus, išklausti ir toleruoti kito nuomonę. Kuo platesnė bendravimo amplitudė, tuo geresni socialiniai įgūdžiai.

Poreikis atpažįstamas iš jo pasireiškimo. Jei to pasireiškimo nėra, tai negalima traktuoti, kad yra poreikis. Svarbu išsiaiškinti, kokios gali būti pasekmės, jei netenkinami vaiko poreikiai. Anot Leliūgienės (2003, p. 27), reakcijos, rodančios poreikių trūkumą, yra patologinės. Trūkumų simptomai rodo ne normalių, įprastų poreikių ar patenkinimų kaitą, o sako ugdytojui, kas šiuose trūkumuose glūdi.

Pagal Eyferth (cit. Leliūgienė, 2003, p. 27), svarbiausi augančio vaiko poreikiai yra atidumo ir meilės poreikiai. Shenk – Danziger (cit. Leliūgienė, 2003) pateikia išplėstą vaiko poreikių katalogą:

- poreikis būti norimam ir pripažintam;
- tėvų dėmesio poreikis: “čia įeina žaidimai, kalbėjimas, pagyrimai. Tai tėvų domėjimasis visu tuo, ką vaikas daro ir nori parodyti”;
- identifikacijos poreikis;
- poreikis būti bekonfliktinėje visuomenėje, kurios tikslas – suteikti vaikui saugumą;
- jo lūkesčius atitinkančių gyvenimo ir ugdymo pamokų poreikis;
- poreikis būti pripažintam bendraamžių draugijoje;
- poreikis įsitraukti į suaugusiųjų gyvenimą pagal savo sugebėjimus, jėgas ir interesus.

Bank (cit. Leliūgienė, 2003), pagrindinius poreikius skirsto į šeimos ryšius ir meilę, švelnumą ir pripažinimą, nepriklausomybę ir savarankiškumą. Išvardinti autoriai rodo, kad pirminius svarbiausius poreikius autoriai išskiria iš atsiradusių per socialinę patirtį (Leliūgienė, 2003).

Herm (2004) apibūdino svarbiausius vaiko poreikius bendrus visiems vaikams – sulaukti dėmesio, jaustis saugiam, aprūpintam ir pripažintam. Be to pabrėžė, kad kalba, pokalbiai turi didžiulę reikšmę psichikos raidai ir žmonių santykiams.

Oaklander (2007) taip pat pastebi, jog vaikams, kuriems reikia pagalbos, turi kai ką bendro: tam tikrus bendravimo funkcijos sutrikimus. „Bendraujame žiūrėdami, kalbėdami, liesdami, klausydami, judėdami, uosdami ir ragaudami. Turintys problemų vaikai nesugeba tinkamai pasinaudoti kuria nors viena ar daugiau šių funkcijų santykiuose su savo gyvenimo suaugusiais, kitais vaikais ar aplinka apskritai [...] Tai, kaip sugebame bendrauti, rodo, kiek stiprūs ar silpni jaučiamės.“ (Oaklander, 2007, p. 58). Autorės teigimu, esant natūralaus funkcionavimo trūkumams ar trikdžiams, vaikai pasirenka tokį elgesį, kuris, atrodo, padės išgyventi ir nėra kokių ribų tam, ką vaikas gali padaryti, kai stengiasi patenkinti savo poreikius. „Jie gali elgtis agresyviai, priešiška, pikta, būti hiperaktyvūs. Gali apsigyventi savo pačių susikurtuose pasauliuose. Gali kalbėti kaip įmanoma mažiau arba išvis nekalbėti. Gali atsirasti baimė. Taip gali tapti perdėtai malonūs ir „geri“ ir būti perdėtai prisirišę prie sugausiųjų. Jie gali šlapintis į lovą, tuštintis į kelnes, sirgti astma, būti alergiški, patirti tikus, pilvo ar galvos skausmus. Nuolat pakliūti į nelaimingus atsitikimus“ (Oaklander, 2007, p. 59).

Psichoanalitikai didelį dėmesį kreipė į vaiko atskyrimo nuo motinos problemą bei pasekmių analizę. Jų manymu, asocialus vaiko elgesys rodo deprivuoto vaiko siekimą patenkinti tėvų meilės poreikį (Radzevičienė, 2003).

Kaip vieną iš pavyzdžių, galima pateikti Winnicott (2000) pastebėjimą apie vagiančius vaikus, kas reiškia, jog vaikas nesąmoningai ieško mamos, tėvų meilės.

Dėl to, anot Braslauskienės (1999), pažinti vaiko psichinius poreikius (saugumo, pažinimo, aktyvumo, bendravimo su kitais žmonėmis, poreikį turėti, prisirišimo) yra pravartu ir būtina, nes tai geriau padeda suprasti vaiko poelgius įvairiose situacijose, taip pat parinkti tinkamą pedagoginį poveikį.

Apibendrinant poskyrį, galima daryti išvadą, kad svarbiausia yra augančio vaiko poreikiai - atidumo ir meilės, kurio sunkiau sulaukt savaitinių grupių vaikams, nakvojantiems ugdymo įstaigoje, nes didesnę savaitės laiką praleidžia ugdymo įstaigoje.

1.3. Priešmokyklinio amžiaus vaikų, turinčių elgesio ir emocijų sunkumų, teorinė samprata. Vertinimo ir identifikavimo problemos.

Vertinant emocijų ir elgesio raišką, yra pavojus tėvams, pedagogams suklysti dėl savavališkai vaikui nustatytos diagnozės, nesigilinant į vaiko temperamentą, raidos ypatumus. Vis dėlto Geležinienė (2011), Hallahan, Kauffman (2003) Ališauskienė, Čegyte (2005) apibrėžia galimus šio sutrikimo pasireiškimus jau vaikystėje, ikimokykliniame amžiuje.

Apie elgesio ir emocijų apibrėžtumo problemas kalba tiek Lietuvos, tiek užsienio mokslininkai (Nasvytienė, 2005; Hallahan, Kauffman, 2003) .

Tarptautinės ligų klasifikacijos dešimtosios redakcijos (TLK-10) V skyriuje – “Psichikos ir elgesio sutrikimai” išvardyti kai kurie elgesio ir emocijų sutrikimai, prasidedantys vaikams ir paaugliams. Tai aktyvumo ir dėmesio sutrikimai (F 90), elgesio sutrikimai (F 91), mišrūs elgesio ir emocijų sutrikimai (F 92), socialinio bendravimo sutrikimai (F 94).

Elgesio ir/ar emocijų sutrikimai pasireiškia elgesio ir/ar emocinėmis reakcijomis, ryškiai besiskiriančiomis nuo įprastų amžiaus, kultūros ir etinių normų bei išreikštu nedėmesingumu, impulsyvumu ir/ar prasta elgesio reguliacija (Geležinienė, 2011).

Pagal naujausią specialųjį ugdymą reglamentuojančių teisės aktų apžvalgą (2011), įvardintos diagnostinės kategorijos atitinka Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacijos (angl. OECD) Švietimo tyrimų ir inovacijų centro (angl. CERI) nuostatas dėl bendrųjų tarptautinių kategorijų naudojimo, identifikuojant asmens specialiuosius ugdymosi poreikius. Pagal ugdymosi sunkumų pobūdį ir jų trukmę skiriamos negalių, sutrikimų ir mokymosi sunkumų grupės (Šiaudinienė, 2011).

Sunkumų grupei priskiriami mokymosi sunkumai, kai dėl nepalankios (kultūrinės/kalbinės, pedagoginės, socialinės – ekonominės) aplinkos ar susidariusių aplinkybių apribojamos vaiko galimybės realizuoti savo gebėjimus įsivainant bendrąją programą. Sunkumai laikini ir ugdymosi poreikiai sprendžiami suteikiant atitinkamą socialinę, pedagoginę ir/ar psichologinę pagalbą (Geležinienė, 2011).

Verta pabrėžti, jog pagal Heller (cit. Geležinienė, 2011), 94 proc. ikimokyklinio amžiaus vaikų, turėjusių ryškiai išreikštų įvairių eksternalių problemų (agresyvus ir delikventinis elgesys) išlaikė tas pačias problemas ir pradėję lankyti pradinę mokyklą.

Raidos ypatingumų vertinimo diskusinius klausimus nagrinėja Ališauskas (2002), teigdamas, jog svarbu suprasti, kad vertinimo procesas yra nesibaigiantis. Remdamasis Ruškumi (2001; 2002), Ališauskas (2002) nurodo, kad egzistuoja skirtingi raidos ypatingumų vertinimo ir neįgaliųjų ugdymo modeliai: klinikinis korekcinis ir socialinis interakcinis.

Klinikinį korekcinį modelį iliustruoja tokios teorinės sąvokos kaip sutrikimas, sutrikimo ontogenezė, klinika, diagnostika, diagnozė, korekcija, reedukacija, išskyrimas, pritaikymas, intervencija. Socialinis interakcinis modelis operuoja tokiomis sąvokomis kaip socialinės nuostatos ir vaizdiniai, jų ontogenezė, požiūriai, socialiniai vaidmenys ir statusas, emociniai išgyvenimai, etiketizavimas ir kt. (Ališauskas, 2002).

Vertinimas turėtų būti tęstinis, labiausiai orientuotas į ugdymo(si) būklę ir pokyčius, į tai, ką ugdytinis gali ir ko ne, ką jis moka ir ko nemoka, kokia ugdytojų pagalba jam reikalingas.

Raidos ypatingumą ugdytojui svarbu išmanyti tiek, kiek jis turi įtakos vaiko ugdymui(si) (Ališauskas, 2002).

Remiantis Ališausku (2013), labai svarbu visų ugdymo dalyvių įtraukimas į psichopedagoginį vertinimą ir pagalbos procesą, nes dabartinėje situacijoje pastebimas nelygiavertiškas santykis tarp dalyvių vaidmenų svorio ir įtakos vertinimui (PPT specialistams deleguojamas vienintelio eksperto vaidmuo).

Kiekvienoje mokykloje veikia Vaiko gerovės komisija, į kurią mokytojas kreipiasi, kai pastebi mokinio mokymosi sunkumus ir įtaria esant specialiuosius ugdymosi poreikius. Mokykloje dirbantys švietimo pagalbos specialistai (logopedas, specialusis pedagogas, socialinis pedagogas, psichologas) padeda spręsti mokinio ugdymosi ir elgesio problemas, konsultuoja mokytoją. Vaiko gerovės komisijos posėdyje specialistai kartu su klasės mokytoju, šeima, aptaria, kokių specialistų ir kokio intensyvumo pagalbos mokiniui reikia, numato konkrečius kiekvieno pedagogo ir tėvų veiksmus (Kielaitė, 2013).

Remiantis Kielaitė (2013), ugdytinio negaunančio būtinos specialistų, tinkamo mokytojo ir šeimos pagalbos, mokymosi nesėkmės gilėja, neretai atsiranda elgesio problemų.

Elgesio, dėmesio ir aktyvumo simptomai pasireiškia jau ikimokykliniame amžiuje ir sutrikimai turi būti pastebimi bent dviejose aplinkose bei veikti atitinkamam raidos etapui būdingą funkcionavimą socialinėje srityje, mokykloje, namuose ar kioje aplinkoje. Elgesio sutrikimas pasireiškia pasikartojančiu ir nuolatiniu kitų teises pažeidžiančiu, agresyviu ir provokuojančiu, įžuliu elgesiu. Elgesio sutrikimai nustatomi, kai tokio elgesio trukmė ilgesnė nei 6 mėnesiai (Geležinienė, 2011).

Elgesio ir/ar emocijų sutrikimai – tai heterogeniška grupė sutrikimų, pasireiškiančių elgesio ar/ir emocinėmis reakcijomis, ryškiai besiskiriančiomis nuo įprastų amžiaus, kultūros ir etinių normų bei išreikštu nedėmesingumu, impulsyvumu ar/ir prasta elgesio reguliacija.

Elgesio ar / ir emocijų sutrikimų skirstomi:

- aktyvumo ar/ir dėmesio sutrikimų:
- aktyvumo sutrikimą;
- dėmesio sutrikimą;
- aktyvumo ir dėmesio sutrikimą;
- elgesio sutrikimų:
- prieštaraujančio neklusnumo sutrikimą;
- elgesio sutrikimą (asocialų elgesį);
- emocijų sutrikimų:
- nerimo spektro sutrikimą;
- nuotaikos spektro sutrikimą.

Elgesio sutrikimų turintiems vaikams, būdingas pyktis, dirglumas, irzlumas, šiukštumas, nemandagumas, autoritetų neigimas, maža tolerancija frustracijai, pykčio priepuoliai, atsakomybės stoka, nesugebėjimas užsibrėžti ir siekti tikslo, užuojautos, gėdos, įžvalgų stoka.

Elgesio sutrikimas pasireiškia dažnu melavimu, siekiant naudos ar vengiant užduoties, dažnu konfliktų, peštynių, muštynių inicijavimu, priekabiavimu ar grasinimais, vagystėmis, bėgimu iš namų ir/ar negrįžimu nakvoti namo be tėvų leidimo, pamokų praleidinėjimu ar pabėgimas iš mokyklos, ginklo ar kito daikto, kuriuo galima rimtai sužaloti naudojimu, žiaurumu su gyvūnais ir žmonėmis, tyčiniu padeginėjimu, kitų nuosavybės gadinimu, įsilaužimais, bandymais prievartauti (Geležinienė, 2011).

Ekologinis požiūris į žmogaus raidą (Hallahan, Kauffman, 2003) pripažįsta, kad socialinės adaptacijos problemų atsiranda dėl netinkamos socialinės sąveikos bei transakcijos tarp vaiko ir socialinės aplinkos. Emocinės reakcijos yra labai reikšmingos bet kokios veiklos motyvacijai atsirasti, nes emocijos yra ontogeneziškai ankstyviausia žmogaus psichikos funkcija (Dvarionas, 2002). Bet kurio amžiaus asmens elgsena labai susijusi su emocijų raida. Todėl, kalbant apie ikimokyklinio ir mokyklinio amžiaus vaikus, jų elgsenos ir emocijų sutrikimus būtina pripažinti, kad kiekvieną poelgį lemia atitinkama emocinė reakcija. Emocinės reakcijos yra asmens ir socialinės aplinkos sąveikos indikatorius. Vis dėlto Hallahan, Kauffman (2003) teigia, jog apibrėžti elgesio ir emocijų sutrikimus yra labai sunku, nes:

- Nepakankamai tiksliai apibrėžta psichikos sveikata ir normalus elgesys;
- Skirtingi emocijų ir elgesio sutrikimus aiškinantys koncepciniai modeliai;
- Kyla sunkumų įvertinant emocijas ir elgesį dėl specialistų atstovavimo skirtingoms mokslų rūšims;
- Glaudus ryšys tarp emocijų arba elgesio sutrikimų ir kitų negalių.

Remiantis Nasvytiene (2005), būtent vaikystėje ryškiau nei bet kuriame kitame amžiaus tarpsnyje pastebima akivaizdi emocijų įtaka elgesiui. Be to, emocijos išreiškia žmogaus santykį su kasdienės patirties įvykiais ir jos turi komunikacinį komponentą (emocijos motyvuoja vienai ar kitaip bendrauti). Bowlby (cit. Nasvytienė, 2005) vienas pirmųjų pabrėžė, kad stiprios ankstyvosios emocijos organizuoja vaiko elgesį.

Taigi įvairių profesijų atstovų domėjimasis skirtingais sutrikimo aspektais sąlygoja ir skirtingas emocijų ir elgesio sutrikimų sampratas bei apibrėžimus (Hallahan, Kauffman, 2003).

Ankstyvo amžiaus vaiko socialinis – emocinis elgesys yra gana lankstus, todėl taikant prevenciją galima tikėtis sėkmingų pokyčių (Hallahan, Kauffman, 2003). Vaikų elgesys ypač priklauso nuo socialinės aplinkos sąlygų ir gali būti formuluojamas suaugusiųjų, taigi pirminės prevencijos, kurios tikslas užkirsti kelią, kad neiškiltų sunkių elgesio problemų, galimybės atrodo milžiniškos (Hallahan, Kauffman, 2003). Vis tik pokyčio priklausomybę nuo panaudoto

intervencijos metodo įvertinti gana sunku, nes ikimokykliniu laikotarpiu vaikai vystosi greitai ir dažnai netolygiai, tad sunku numatyti, kada gali savaime pagerėti jų būklė.

Remdamasi mokslininkais (Brezinka, 2003; Beelmann, Losel, 2005; Hillenbrand, Hennemann, 2005), Malinauskaitė (2010) pateikia elgesio sutrikimų rizikos faktorius - biologinius, psichinius ir socialinius:

Biologinius rizikos faktorius sudaro vaiko lytis, genetika, rizikos elementai prieš nėštumą ir nėštumo metu, tokie kaip nikotino, narkotinių medžiagų ir alkoholio vartojimas (Brezinka, 2003; Beelmann, Losel, 2005). Taip pat hormonų sutrikimai, tokie kaip padidėjęs testosterono ir žemas kortizolio kiekis vaiko organizme, centrinės nervų sistemos ypatumai, su aktyvumu ir dėmesiu susijusios smegenų struktūros funkcijų ir autonominių funkcijų nepakankamumas. Šie faktoriai padidina elgesio sutrikimų riziką (Hillenbrand, Hennemann, 2005).

Psichiniams rizikos faktoriams yra priskiriamas sunkus vaiko temperamentas, pasireiškiantis nerimastingu ir sumišusiu vaiko elgesiu, žemas inteligencijos, impulsų kontrolės ir emocijų reguliavimo lygis (Brezinka, 2003; Beelmann, Losel, 2005). Iškreiptas socialinis-kognityvinis informacijos apdorojimas (Crick, Dodge, 1994) ir perdėtas savęs vertinimas bei empatijos nebuvimas taip pat priskiriami psichiniams rizikos faktoriams (Petermann ir kt., 2001; Hillenbrand, Hennemann, 2005).

Socialiniai rizikos faktoriai yra glaudžiai susiję su vaiko šeima bei jį supančia aplinka. Ribotas, vaiko resursų neskatinantis ir nenuoseklus vaiko auklėjimas, artumo stygius su tėvais, nepritekliaus išgyvenimas, bendraamžių atstūmimas, rasinė diskriminacija, kriminaliniai veiksmai ir kt. Priskiriami socialiniams elgesio sutrikimų rizikos faktoriams (Brezinka, 2003; Beelmann, Losel, 2005).

Scheithauer, Beelmann (cit. Malinauskaitė, 2010) teigia, jog apsaugos faktoriai atlieka esminę funkciją neleisdami rizikos veiksniams išsivystyti iki psichikos sutrikimų lygio. Vadovaujantis šiuo aspektu apsaugos faktoriai yra esminis sėkmingos elgesio sutrikimų prevencijos pagrindas.

2 Skyrius. PRIEŠMOKYKLINIO AMŽIAUS VAIKŲ, TURINČIŲ ELGESIO IR EMOCIJŲ SUNKUMŲ, BENDRAVIMO ĮGŪDŽIŲ PLĖTOJIMO GALIMYBĖS DAILĖS TERAPIJOS PRIEMONĖMIS.

Oaklander (2007) pastebi, jog vaikai, kuriems reikia pagalbos, turi kai ką bendro: tam tikrus bendravimo funkcijos sutrikimus pridurdama, jog kaip sugebame bendrauti, rodo, kiek stiprūs ar silpni jaučiamės. „Bendraujame žiūrėdami, kalbėdami, liesdami, klausydami, judėdami, uosdami ir ragaudami. Turintys problemų vaikai nesugeba tinkamai pasinaudoti kuria nors viena ar daugiau šių funkcijų santykiuose su savo gyvenimo suaugusiais, kitais vaikais ar aplinka apskritai“ (Oaklander, 2007, p. 58).

Literatūroje nurodoma, jog bendravimas – tai dviejų ar daugiau žmonių tarpusavio sąveika, kurios metu perduodama informacija ir patenkinami saugumo, saviraiškos, dominavimo ir kiti poreikiai (Palujanskienė, Tamulynaitė, 2009).

Nors, anot Palujanskienės, Tamulynaitės (2009) psichologiniai tyrimai rodo, jog verbaliniu (žodiniu) būdu mes perduodame tik 20-40% informacijos, o 60-80% atitenka neverbalinei (nežodinei) komunikacijai, tačiau Herm (2004) kalbai teikia itin didelę reikšmę.

Herm (2004) teigia, jog pokalbiai turi didžiulę reikšmę psichikos raidai ir žmonių santykiams. Dėl to pedagogai turi nuolat kalbėtis su vaikais, organizuoti bendrus pokalbius grupėje ar su pavieniais auklėtiniais. Tinkamai vadovauti pokalbiui – tai visus pokalbio dalyvius laikyti lygiaverčiais, juos išklaudyti ir leisti kalbėti. Tik tokiomis sąlygomis vaikas gali ramiai papasakoti suaugusiesiems, kas jį jaudina, džiugina, kelia baimę ar slegia.

Kaip buvo minėta ankstesniame skyriuje, pasak Kroon (cit. Leliūgienė, 2003), būtina formuoti vaiko teigiamą požiūrį į visuomenę, skatinti reikšti mintis, norus, išklaudyti ir toleruoti kito nuomonę. Kuo platesnė bendravimo amplitudė, tuo geresni socialiniai įgūdžiai.

Mollenhauer pažymi (cit. Leliūgienė, 2003), jog labai svarbi vieta ugdymo procese tenka kalbai. Poreikis kalbėti kyla tik tuomet, kai vaikas yra kalbinamas. Kreipimasis į vaiką tam tikra kalba yra svarbūs pagrindiniai pedagoginiai poelgiai, kurie praturtina vaiko patyrimą ir sudaro pagrindines prielaidas vystyti jo žmogiškumui.

Tačiau kaip žinia ne visada tiesioginiai klausimai skatina vaiką atsiverti, verbaliai išreikšti mintis. Tenka pasitelkti dailės raiškos priemones, lėles, pasakas, integruoti kitas veiklas kaip pasakų ir žaidimų terapijas, psichodramos elementus, muzikos terapiją. Neretai žaidimų terapija siejama su dailės terapija. Remiantis Dubowski (2004), Luquet pirmąją piešimo stadiją apibūdino kaip žaidimas piešimu, o Piaget išskirdamas tris žaidimų stadijas, dar pridėjo ir ketvirtą žaidimų kategoriją, priskirdamas jai kūrybą. Todėl remiantis teorijomis, kad žaidimas

yra neatsiejama vaikų mokymosi forma, neabejotinai galime kategorijai priskirti ir dailės terapiją.

Tėvelytė (2010) tirdama lipdymo veiksmingumą neišsivysčiusiai kalbai plėtoti, įrodė, kad lipdant vaikai daugiau bendrauja ir pavartoja žodžių, nei tik žiūrėdami į paveikslėlius. Dėl to galima daryti prielaidą, jog dalyvaujant bendroje kūrybinėje veikloje, vaikai atsipalaiduoja, įsitraukia į procesą ir pradeda sąveikauti su aplinka.

Anot Brazauskaitės (2004), verbalinė raiška pažintinėje raidoje yra reikšmingas komunikacijos, savivokos būdas. Ugdymo procese piešiant ir pasakojant drauge galima pasiekti akivaizdžių aplinkos pažinimo stiprinimo rezultatų. Pagal piešinio plėtrą galima spręsti apie vaiko pažintinę bei fizinę brandą, emocinę būklę. Neigiama bei rizikinga gyvenimo patirtis veikia visas vaiko raidos grandis. Tai atsispindės ir jo piešiniuose.

„Vyresnio ikimokyklinio ir jaunesnio mokyklinio amžiaus vaikai gali papasakoti apie savo nuogąstavimus, moka pasidalyti išgyvenimais [...]“ (Nasvytienė, 2005, p. 69)

Nasvytienė (2005, p. 81) pažymi, jog „[...] informatyvu vaiko elgesį stebėti per jam įprastinę veiklą - vaikui piešiant arba žaidžiant“. Ir nukreipia į ka reiktų atkreipti dėmesį „jei vaiko piešinukai labai smulkūs, neužbaigti, nuolat tamsiai spalvinami, neužpildo visos lapo erdvės, verta pasidomėti vaiko mintimis, atidžiai pasekti nuotaikos kokybę.

Remiantis Samašonok, Gudonio, Žukauskienės (2005) publikuoto straipsnio duomenimis, vaikai, augę nepalankiomis sąlygomis, dažniau pasižymi socialinės patirties stoka, santykių su bendraamžiais nepastovumu, empatiškumo trūkumu ir nejautrumu aplinkiniams (Cicchetti, Toth, Hennessy, 1993; Shonk ir kt., 2001). Šie vaikai dažniausiai į bendravimą su bendraamžiais bei suaugusiaisiais perkelia šeimoje išmokus netinkamo elgesio modelius bei patirtį. Meistriškumo, lankstumo, prosocialaus elgesio trūkumas gali sukelti tarpasmeninių santykių palaikymo ir adaptacijos sunkumų. Tyrimais nustatyta (cit. Samašonok ir kt, 2005) , kad socialinis atstūmimas jaunesniame amžiuje gali vėliau sukelti elgesio sutrikimus (Coie, Lochman, Terry, Hyman, 1992), prastą adaptaciją (Parker, Asher, 1987), gali nulemti emocinius sutrikimus (Asher, Coie, 1990).

Anot Hviid (2005), vaikui, kuriam trūksta dėmesio arba neleidžiama pasireikšti, bus gerokai sunkiau bendrauti su vaikais: suprasti, ko jie nori, suderinti savo ir kitų interesus ar poreikius. Ir atvirksčiai – vaikas, įpratęs, kad jį išklauso, supranta ir priima, lengviau bendraus ir atsižvelgs į kitų interesus. Autorė pabrėžia, jog labai svarbu padėti vaikams reguliuoti jų socialinius santykius, nes palikti šį darbą patiems vaikams – tai palikti juos klaidžioti socialinės nelygybės dykumoje vienus.

Todėl bendravimo įgūdžių plėtojimas per dailės terapiją galėtų tapti kaip viena iš ugdomųjų sričių priešmokykliniame amžiuje, skatinant empatiją, pozityvų bendravimą ir bendradarbiavimą.

2. 1. Dailės terapija kaip prevencinė priemonė vaikams, turintiems elgesio ir emocijų sunkumų priešmokykliniame amžiuje

Atsižvelgiant į vaikų elgesio ir emocijų sunkumus iškylančius mokykloje, atsigrežiama į ikimokyklines ugdymo įstaigas, kurios būtų puiki terpė pasireiškiantiems simptomams koreguoti bei švelninti.

Kreipiamas dėmesys į ankstyvąją intervenciją vaikystėje, prevencines programas, kurios būtinos norint užkirsti kelią arba sušvelninti sunkumus atsirandančius vaiko raidoje. Lietuvoje ankstyvąją intervenciją vaikystėje domisi Ališauskienė, Čegyte (2005). Vokietijos prevencinės ir korekcinės programos, kurią rengė prof. dr. Clemensas Hillenbrandas, patirtį priešmokykliniame amžiuje apžvelgė Malinauskaitė (2010). Hallahan, Kauffman (2003) taip pat itin palankiai vertina ankstyvąją intervenciją vaikams, turintiems elgesio ir emocijų sunkumų ir kaip vieną iš pagalbos formų minima kūrybinė saviraiška, padedanti vaikams išreikšti savo jausmus ir išlieti susikaupusią energiją. Brazauskaitė (2004) taip pat apžvelgė dailės terapijos aspektus pedagoginėje ir prevencinėje aplinkoje, teigdama apie galimybes modeliuoti netinkamą elgesį tinkamu.

Apie spalvų terapiją, kaip vieną iš emocijų ugdymo būdų, kuri gali būti taikoma įvairiais amžiaus tarpsniais užsimena ir Radzevičienė (2003), teigdama, jog spalvų poveikis emocinei būklei tampa dar reikšmingesnis, kai vaikas pradeda pats piešti. “Ryškios, sodrios spalvos, piešimo procesas, įvairūs piešimo būdai skatina teigiamas emocijas” (Radzevičienė, 2003, p. 62). Anot mokslininkės, pedagoginis poveikis turėtų būti taikomas kompleksiskai su kitais pagalbos būdais.

Ankstyvoji intervencija vaikystėje (AIV) dažniausiai apibūdinama, kaip įvairovė edukacinių, socialinių sveikatos apsaugos paslaugų neįgaliems ar rizikos grupės vaikams bei jų šeimoms (Talay-Ongan, 2001), cituoja Ališauskienė, Čegyte (2008). Šioje srityje kartu dirba įvairių profesijų specialistai: pediatrai, logopedai, specialieji bei socialiniai pedagogai, kineziterapeutai, psichologai, slaugytojai ir kt. (Ališauskienė, Čegyte, 2008).

Didžioji Britanija priėmusi Vaikų įstatymą (Children Act, 2004), konstatuoja, kad tenkinant labiausiai pažeidžiamų visuomenės grupių – vaikų ir jaunuolių – poreikius, paslaugos

turi būti perorientuotos nuo intervencijos į prevenciją (East, Evans, 2008; p.143). Prevencijos tikslas yra sutrikimo ar ligos išvengimas. Taigi prevencija yra susijusi su sutrikimą ar ligą sukeliančiomis priežastimis, su adekvačiais vystymosi uždaviniais, su rizikos ir apsaugos faktoriais. Prevencija nuo terapinės intervencijos skiriasi tuo, kad prevencinių programų dalyviai nepasižymi jokia klasifikuojama diagnostine liga. Nepaisant to, prevencija gali būti taikoma tiems, kam yra atsiradę sutrikimo jos simptomų, tačiau jie neturi būti pasiekę klinikinio lygio (Heinrichs ir kt., 2002), cituoja Malinauskaitė (2010). Nors prevencinių programų aktualumas yra didelis, kaip ir į prevenciją dedamos viltys, vis tik pagal Hillenbrand, Hennemann (2005), progamų, skirtų priešmokyklinio amžiaus vaikams, kurių efektyvumas būtų patikrintas kontroliniais duomenimis (3–4 mėn. po prevencinės programos) ir rizikos vaikų grupėje, yra vos keletas (cit. Malinauskaitė, 2010).

Prevencijos tikslas yra sumažinti neigatyvaus vystymosi riziką skatinant resursinius faktorius, o rizikos faktorius naikinant arba mažinant. Pagal šiuolaikinius tyrimus prevencija yra skirstoma į tris grupes, pagal kurias prevencinės programos savo turiniu orientuojasi į tikslines grupes. Mokslinėje literatūroje yra išskiriama universalioji, selektyvinė ir specialioji prevencija (Brezinka, 2003; Hillenbrand, Hennemann, 2005) (cit. Malinauskaitė, 2010).

Universalioji prevencija yra skirta visoms visuomenės grupėms, pavyzdžiui, vaikų darželio grupėms, mokyklos klasėms, sporto būreliams ir kt. (Heinrichs, 2002). Šių prevencinių programų dalyviai nepasižymi jokiomis ypatingomis sutrikimų formomis ir nėra jokiaje rizikos grupėje (Brezinka, 2003).

Selektyvinės prevencijos tikslinė grupė yra padidintos rizikos su tolesnėmis vystymosi problemomis individai arba subgrupės. Joje gali būti vaikų iš probleminių šeimų, socialiai nuskriausti ar intelekto trūkumų turintys vaikai (Hillenbrand, Hennemann, 2002).

Specialiosios prevencijos tikslinę grupę sudaro individai ar jų grupės, kurie pasižymi ankstyvaisiais psichikos sutrikimų simptomais, bet kurie dar nėra klasifikuojami kaip psichikos sutrikimai (Heinrichs ir kt., 2002). Tokie simptomai gali būti svarios elgesio problemos ir prisitaikymo prie aplinkos sunkumai, ypatingi mokymosi sunkumai (Malinauskaitė, 2010).

Prevencinių programų sėkmei didelės įtakos turi jų prieinamumas. Dėl šios priežasties vaikų darželis ar mokykla yra tam tinkamiausios vietos, nes čia tikslinė grupė yra lengviausiai pasiekama. Ne mažiau svarbus sėkmės motyvas tas, jog prevencinės programos visuomenei yra priimtinesnės nei klinikinės gydymo programos (Petermann, 2003) (cit. Malianuskaitė, 2010).

Petermann (cit. Malianuskaitė, 2010) suformulavo pagrindinius sėkmingos prevencijos principus:

- Veiksmingesnės yra tos prevencinės priemonės, kurios yra pradamos taikyti dar ikimokykliniame vaikų amžiuje ir tęsiasi ilgesnį laiką, negu tos, kurios yra naudojamos vėlesniame amžiaus tarpsnyje ir trunka trumpesnį laiką.
- Didesnę ir ilgiau trunkančią naudą teikia vaikams tos prevencinės priemonės, kuriose jie patys tiesiogiai dalyvauja, palyginti su tomis prevencinėmis priemonėmis, kur vaikai yra skatinami per tėvus.
- Veiksmingiausios prevencinės priemonės yra tos, kurios vyksta intensyviai.
- Kuo labiau tėvai yra supažindinami ir įtraukiami į vaikų prevencinių programų turinį ir tikslus, tuo jos yra efektyvesnės.
- Efektyvesnės prevencinės priemonės yra tos, kurios apima įvairias vaikų vystymosi sritis, kaip antai: motoriką, kalbą, mitybą ir t. t.
- Prevencinių priemonių efektyvumas yra išlaikomas tuo atveju, jei socialinė aplinka ir toliau remia jų tikslus.

Dailės terapija, kurioje piešinys ar kūrinys atlieka tarpininko vaidmenį tarp verbalinės ir neberbalinės komunikacijos, gali būti raktuojama kaip prevencinė priemonė. Dailės terapija – tai tarpdisciplininė sritis, todėl jos mokymo programą sudaro meninės saviraiškos, psichologijos, medicinos, savianalizės, specialiosios pedagogikos ir kitų dalykų studijavimas (Brazauskaitė, 2004). Vaikų psichoterapijos pradininkai bei meno terapijos pionieriai įvertino, kad meninė saviraška vaikui yra prigimtinis ir natūralus bendravimo ir pažinimo būdas (Brazauskaitė, 2004). Psichoanalitinės dailės terapijos pradininkai (Froid, Jung, Klein, Milner, Naumburg, Winnicott) įsitikinę (cit. Brazauskaitė, 2004, p.41) , jog kūrybinis procesas padeda formuoti tinkamą socialinį elgesį. Kūrybiniame procese vaikai gali simboliškai išreikšti tiek pozityvius, tiek negatyvius troškimus bei impulsus.

Remiantis Brazauskaite (2004), dailės terapija, kaip prevencinė programa, gali būti taikoma stiprinant silpnąsias vaiko puses:

- Kūrybiniame procese spontaniškai galima reikšti ir įsisąmoninti negatyvius išgyvenimus bei jausmus.
- Kūrybiniame procese elgesio ir emocijų sunkumų turintis vaikas gali jaustis lygiaverčiu su kitais, nes stiprinama savivoka bei mažinama įtampa dėl jo sunkumų.
- Kūrybiniame procese galima plėsti pažintines vaiko galimybes.
- Kūrybiniame procese galima modifikuoti nepageidaujamą elgesį.

Apie dailės terapijos naudą elgesio ir emocijų turintiems vaikams užsimenama daugelis mokslininkų (Radzevičienė, 2003; Hallahan, Kauffman, 2003; Oaklander, 2007, 2012; Marder, 2007; Brazauskaitė, 2004; Dapkutė, 2003; Lebedeva, 2013; Leliugienė, Lesinskienė, Karalienė, 2008; Monkevičienė, 2004).

Yra manoma, jog neišreikšti vidiniai išgyvenimai gali pasireikšti destruktiviai. Išstumta mintis ir su ja susijusi emocija gali būti išreikšta patologiškai, kaip esti simptomų atsiradimo atveju, arba kūrybiškai, kaip sublimacijos atveju (Henzell, 2004; Karkockienė, 2005).

Taikant dailės terapiją elgesio ir emocijų turintiems vaikams svarbu žinoti galimus terapijos privalumus ir trūkumus, naudojamų priemonių ir metodų veiksmingumą bei vaikų gynybinius mechanizmus.

Vaikams dažnai būdingas gynybinis mechanizmas – kompensacinis fantazavimas, t.y. nugrimzdimas į fantazijas ir svajas, kurios sušvelnina išgyvenimus, susijusius su vienu ar kitų poreikių nepatenkinimu (Vengeris, 2008). Vaikai sukuria fantazijos pasaulį, nes realiame jiems pernelyg sunku gyventi (Oaklander, 2007).

Be to vaikų kūrybinės veiklos refleksinę analizę pasunkina jų amžiaus ypatumai, o kartu ir savybės, nulemtos jų problemų: paprastai tai silpna emocijų ir jausmų diferencijacija, skurdus žodynas, socialinės baimės, psichologinės gynybos mechanizmai ir kt. (Marder, 2007). Be to maži vaikai mėgsta piešti be nurodymų, įsitraukdami į spalvų liejimą ir maišymą (Oaklander, 2007).

Kalbant su vaikais apie lengvesnius dalykus, vėliau jie tampa atviresni sudėtingesniems pokalbiams (Oaklander, 2007). Terapeutė pabrėžia, jog svarbu auginti vaiko savasties jausmą, sustiprinti kontaktavimo funkcijas, atnaujinti kontaktą su savo pojūčiais, kūnu, jausmais ir panaudoti intelektą. Be to, vaiko vystymuisi padeda patyrimas, nes kai vaikas patiria savo pojūčius, kūną, jausmus ir kai gali pasinaudoti savo intelektu, jis atgauna sveiką požiūrį į gyvenimą.

Tinkama „priemonė“ gali smarkiai paveikti vaiko gynybos sistemą ir paskatinti labai aktyvų simbolinį procesą. Įkyrios mintys gali pasitraukti maišant spalvas, ego galios gali sustiprėti tobulėjant įgūdžiams, o agresyvi energija gali būti saugiai išreikšta tokiomis medžiagomis kaip medis ar molis, kurioms destrukcija – neatskiriama konstrukcijos dalis (Wood, 2004).

Apibendrinant poskyrį, išryškėja prevencinių programų reikalingumas, kuris būtų taikomas elgesio ir emocijų sunkumų, turintiems vaikams jau ikimokykliniame bei priešmokykliniame amžiuje, siekiant sumažinti negatyvaus elgesio vystymosi riziką. O dailės terapija, kaip ugdomasis pedagoginis poveikis, galėtų tapti kaip vienas iš kompleksinės pagalbos būdų.

2.2. Dailės terapijos metodų taikymo teorinis modelis sprendžiant ikimokyklinio amžiaus vaikų emocijų ir elgesio problemas.

Vaitkevičienė (2013), apžvelgusi meno terapijos tyrimus, atliktus Lietuvoje per 20 pastarųjų metų, norodo, jog dailės terapija Lietuvoje pradėta domėtis beveik prieš 20 metų. Pirmoji iniciatyva kilo 1989–1990 m. po Trakumaitės, Polukordienės ir Kuzmienės organizuotų grupinių dailės terapijos sesijų mikčiojantiems paaugliams.

Iš prienamų šaltinių, aptikta, kad Lietuvoje dailės terapija dažnai taikoma socialiniame darbe, su specialiųjų poreikių vaikais ir jaunuoliais, ugdomajame darbe bei medicinos įstaigose. Leliugienė (2002) prevencinėje programoje „Rafaelis“ taiko laisvo piešimo metodą, dirbant su rizikos grupės vaikais (paaugliais), siekiant lavinti socialinius įgūdžius. Dapkutė (2003) taip pat taikė trumpalaikį dailės terapijos modelį, skirtą rizikos grupės vaikams (paaugliams) „Aš ir visuomenė“. Programa sudaryta pagal socialinius poreikius: bendravimas, saviraiška, savęs įtvirtinimas, savo vertės pajautimas. Programos pagrindas yra socialinių ir bendravimo įgūdžių lavinimas. Vosylienė (2012) su studentais taikė dailės terapijos metodą praktikoje, dirbant su socialinės rizikos šeimomis.

Apžvelgiant disertacijas, buvo sukurti dailės terapijos modeliai dirbant su vaikais ir jaunuoliais, turinčiais intelekto sutrikimų (Brazauskaitė, 2001; Vaitkevičienė, 2006).

Linkaitytė, Lapėnienė (2003) skatino plastinės aklų ir silpnaregių vaikų raišką per dailinę raišką.

Apžvelgiant sukurtus dailės terapijos modelius ikimokyklinio amžiaus vaikams, rasta tik magistro darbų, kuriuose dailė terapija siejama su kalbos lavinimu. Tėvelytė (2008) sukūrė dailės terapijos modelį ikimokyklinio amžiaus vaikams, plėtojant kalbą per lipdymą.

Atsižvelgus į sukurtus dailės terapijos modelius, matyti, jog ilgainiui dailės terapeutai sugebėjo sukurti labai diferencijuotą paslaugų sistemą skirtingoms grupėms ir gyventojų kategorijoms (Leliugienė, Klemkaitė, 2004). Dailės terapijos raidoje galima išskirti keletą svarbiausių krypčių: psichoanalitinė, raidos (development), humanistinė, geštalto, adaptacinė, pažintinė (kognitive), elgesio (behaviorial) (Leliugienė, Klemkaitė, 2004, p. 26).

Taigi pasaulinėje ir Lietuvos praktikoje dailės terapija taikoma pačioms įvairiausioms visuomenės grupėms: neįgaliems vaikams ir suaugusiems, specialiųjų poreikių asmenims, priklausomybių turintiems, psichikos ligoniams, kaliniams, nėsčioms moterims, asmenims, kurie siekia giliau save pažinti ir kt. Skirtingoms klientų grupėms taikomi vis kiti dailės terapijos metodai (Brazauskaitė, Jankauskienė, 2011).

Pasak Leliugienės (2004), dailės terapeutai prioritetinėmis laiko humanistines vertybes. Humanistinė dailės terapija naudojama tiek skatinti asmenybės raidą, tiek skleisti kūrybinius

gebėjimus. Anot Rogers (cit. Lebedeva, 2013), psichologas (pedagogas) dailės terapijos užsiėmimuose – lygiavertis partneris, skatintojas, o dailės terapijos metodais siekiama keisti psichinę savijautą norima linkme, kurti emocinės paramos, humaniško elgesio modelius.

Dirbama ir individualiai, ir grupėmis. Per grupinius dailės terapijos susitikimus stengiamasi išmokyti piešiniu ir žodžiu reikšti mintis, suvokti tikrąsias emocijas būsenas ir jų priežastis, lavinti kūrybingumą ir bendravimą (Kučinskienė, 2006).

Egzistuoja skirtingos dailės terapijos metodikos dirbant su asmenimis, kurie turi emocinių, psichikos, elgesio, fizinių ar pažintinių sutrikimų (Leliugienė, Klemkaitė, 2004, p. 26). Kaip jau buvo minėta ankstesniame skyriuje, dailės terapija gali būti taikoma kaip elgesio reguliavimo priemonė (Marder, 2010; Brazauskaitė, 2004; Oaklander, 2007; Lebedeva, 2013; Waller, 2007; Safran, 2007). Safran (cit. Waller, 2007) teigia, dailės terapija, taikoma elgesio ir emocijų sutrikimų turintiems vaikams skatina pozityvų bendravimą tarp terapijos dalyvių.

Nasvytienė (2005, p. 82), kuri nagrinėja vaikų elgesio ir emocijų ypatumus, nurodo kaip vieną iš psichologinės pagalbos būdų – savikontrolės pratybas, kurių metu vaikas mokomas plėsti savo „emocinę abėcėlę“ – atpažinti nuotaiką, pastebėti jausmus, būsenas.

Tam gali pasitarnauti dailės terapija priešmokykliniame amžiuje, sudarant atitinkamą programą. Be to dailės terapija yra kaip socialinis interakcinis modelis, o ne klinikinis korekcinis. Remiantis anksčiau minėtu Petermann (cit. Malianuskaitė, 2010) sėkmės motyvas tas, jog prevencinės programos visuomenei yra priimtinesnės nei klinikinės gydymo programos. Taigi dailės terapija puikiai atitinka šiuos kriterijus.

Lebedeva (2013, p. 6) teigia, jog įvairios dailės terapijos formos plačiai taikomos vaikų psichoterapijoje ir specialiojoje pedagogikoje, o dailės terapija laikoma emocinio ugdymo ir švietimo priemone. Svarbiausi tampa tobulėjimo, ugdymo, socializacijos uždaviniai.

Švietimo sistemoje dailės terapija tinkama daugeliu atvejų (Lebedeva, 2013, p. 15):

- negatyvi „aš“ koncepcija, neharmoninga, iškreipta arba žema savivertė;
- emocinio vystymosi sunkumai. Impulsyvumas, padidintas nerimastingumas, baimės, agresyvumas;
- emocinio atstūmimo išgyvenimas, vienatvės jausmas, stresinės būsenos, depresija;
- neadekvatus elgesys, sutrikę santykiai su artimais žmonėmis, konfliktai santykiuose, nepasitenkinimas šeimynine situacija, pavydas, priešiškus aplinkiniams.

Pasak Marder (2010), dailės terapijos metodas vaikams itin tinkamas, nes jos metu patenkinamas aktualus pripažinimo, pozityvaus dėmesio, asmeninės sėkmės ir reikšmingumo pajautimo poreikis ir, svarbiausia, išlaisvinama psichologinė energija, paprastai vaiko eikvojama dėl nenaudingos įtampos. Demonstratyvumas, negatyvizmas, agresija (psichologinės gynybos formos) užleidžia vietą iniciatyvumui, kūrybiškumui.

Be to, siekiant suteikti galimybę patenkinti bendravimo su vaikais poreikį, išmokti gerbti kitų nuomonę ir apginti savąją, išreikšti aktyvumą, susitvardyti, tinkama grupinė dailės terapija (Marder, 2010).

Svarbu aptarti ir pagrindines procedūras, sesijų struktūrą, siekiant veiksmingos terapijos poveikio. Apie užsiėmimų struktūros svarbą kalba Lebedeva, Kopytin (cit. Kučinskienė, 2006), Lebedeva (2013), Marder (2010). Skirtingi terapeutai taiko skirtingus modelius, todėl užsiėmimų struktūra gali kisti, papildyti daugiau etapų, tačiau išlieka bendra struktūra:

1. apšilimas, ritualas
2. kūrybos procesas
3. aptarimas, sesijos užbaigimas (verbalizacija)

Be to, remiantis Marder (2010), visos dailės terapijos ciklo metu galima ir būtina nuolat kontroliuoti vaiko būsenos pokyčius, todėl norėdamas gauti informacijos apie būsenos dinamiką, terapeutas gali:

- stebėti vaiko elgesį ir afektines reakcijas;
- analizuoti vaiko kūrybinės veiklos rezultatus;
- taikyti diagnostikos metodus ir testus.

Remiantis Brazauskaite (2004, p. 26), pagal piešinio plėtrą galima spręsti apie vaiko pažintinę bei fizinę brandą, emocinę būklę. Terapeutė teigia, jog neigiama bei rizikinga išgyvenimo patirtis veikia visas vaiko raidos grandis ir tai atsispindės jo piešiniuose.

Pereinant prie kūrybinės veiklos, kuri būtų tinkama elgesio ir emocijų sunkumų, turintiems vaikams, ir sudarant dailės terapijos teorinį modelį, svarbu apžvelgti metodų pritaikymo galimybes, kurios pateiktos 1 lentelėje. Pagrindė remtasi Marder (2007), Oaklander (2007, 2012), Dalley (2004) autoriais, kurie nurodė dailinės raiškos tekiamą naudą.

1 lentelė

Dailės terapijos priemonių raiška ir galimybės

Sudaryta darbo autorės

Raiška	Teikiama nauda	Galimi vaiko elgesio tipai
Teplionės dažais arba kreidelėmis	Atitraukia dėmesį nuo kasdieniame gyvenime nepriimtinių poelgių, leidžia vaikui be baimės patenkinti savo destruktivius poreikius. Teplionų artimumas vaiko prigimčiai padeda "pamiršti" socialinius draudimus ir tabu (Marder, 2007).	Teplojimo rezultatas gali būti patrauklus arba tapti beforme ruda dėme. Dažnai piešinys, kurį galima pavadinti gražiu, įdomiu, užtepamas bjauriomis dėmėmis, brūkšniais. Malonumo, patiriamo dirbant su vandeniu ir purvu, siekis natūraliai atsiskleidžia tada, kai vaikas jaučiasi psichologiškai saugus ir atsipalaiduoja.
Guašu ir akvarele piešti lai. Tapymas	Skatina spontaniškumą, padeda atviriau reikšvairias emocijas, tirti savo išgyvenimus (Marder, 2007). Dažų takumas siejamas su emocijomis.	Prieinamuose literatūros šaltiniuose neteko aptikti jokių įžvalgų, kaip kūrybinės veiklos būdas ir medžiagos galėtų pagelbėti vaikams.

	<p>Taip kaip nuteka dažai, išeina emocija (Oaklander, 2007). Gali įveikti gynybos užtvaras ir kliūtis ir išreikšti jausmus (Dalley, 2004).</p>	
Brūkšniavimas, keverzojimas pieštukai, kreidelėmis	<p>Padedą išjudinti vaiką, leidžia pajauti pieštuko ar kreidelės spaudimo džiaugsmą, slopina įtampą prieš piešimą. Brūkšniavimo ir teplojimo ritmas teigiamai veikia vaiko emocijas. Ritmas skatina nusiteikimą veikti, tonizuoja.</p>	<p>Prieinamuose literatūros šaltiniuose neteko aptikti jokių įžvalgų, kaip kūrybinės veiklos būdas ir medžiagos galėtų pagelbėti vaikams.</p>
Piešimas ant stiklo	<p>Teikia naujų regimųjų išpūdžių ir lytos pojūčių. Taikoma kaip nerimastingumo, socialinių baimių ir baimių dėl veiklos rezultatų (baimės suklysti) profilaktikos ir korekcijos priemonė. Uždariems vaikams skatina aktyvumą. Bendras piešimas ant vieno stiklo sukuria probleminę situaciją, kuri provokuoja vaikus užmegzti ir palaikyti tarpusavio santykius, ugdo gebėjimą veikti konflikto metu, užleisti arba išsaugoti pozicijas, tartis. (Marder, 2007).</p>	<p>Nuplauti piešinį ir vėl piešti vis kartojant šiuos veiksmus būdinga reaktyviems ir nerimastingiems vaikams. Lieja vandenį ant stiklo, renka su kempinėle, maišo su dažais – būdinga vaikams, turintiems asmenybės problemų dėl stipraus susijaudinimo. (Marder, 2007).</p>
Piešimas pirštais	<p>Tapymas pirštais ramina, atpalaiduoja (Oaklander, 2007). Tai leistinas žaidimas purvu, kai destruktivūs impulsai ir veiksmai išreiškiami socialiai priimtina forma. Puiki nerimastingumo, socialinių baimių, prislėgtumo profilaktikos ir korekcijos priemonė. (Marder, 2007).</p>	<p>Kai kuriems vaikams sunku pradėti piešti pirštais – paprastai dėl griežtų socialinių elgesio nuostatų, per ankstyvojo kognityvinio ugdymo, dėl to, kad tėvai laiko vaikus mažais suaugusiaisiais, iš kurių tikisi brandaus elgesio, susitvardymo. (Marder, 2007).</p>
Piešimas džiovintais lapais, biriomis medžiagomis	<p>Manipuliacija biriomis medžiagomis – socialiai leistina forma patenkinti destruktivius polinkius ir siekį peržengti socialines ribas. Taikytina vaikams, kuriems būdingas judesių nemiklumas, negatyvizmas, prislėgtumas, padeda adaptuotis naujoje erdvėje, leidžia patirti sėkmės pojūtį. (Marder, 2007).</p>	<p>Prieinamuose literatūros šaltiniuose neteko aptikti jokių įžvalgų, kaip kūrybinės veiklos būdas ir medžiagos galėtų pagelbėti vaikams.</p>
Piešimas aplinkos daiktais	<p>Tikslingas judesių ir funkcinių stereotipų “klibinimas” padeda stiprinti emocinę sritį, mažina priklausomybę – iš dalies ritulų, gerina nuotaiką, lavina vaizduotę, gebėjimą prisitaikyti. (Marder, 2007).</p>	<p>Dėmesys aplinkos daiktams rodo, jog vaikas susidomėjo kūrybine veikla, sėkmingai prisitaikė prie aplinkos, išaugo jo savivertė, atsirado drąsos siūlyti ir ginti savo idėjas. (Marder, 2007).</p>
Trimačiai kūriniai iš laikraščių, folijos	<p>Iš “nieko gimsta kai kas”. Iš destruktivių veiksmų kaip popieriaus plėšymas, maigymas, gniaužymas, tikslas – sukurti Nauja. Iš neryžtingo, baikštaus, drovaus, prislėgto vaiko gimsta asmenybė.</p>	<p>Prieinamuose literatūros šaltiniuose neteko aptikti jokių įžvalgų, kaip kūrybinės veiklos būdas ir medžiagos galėtų pagelbėti vaikams</p>
Darbas su moliu	<p>Priartina žmones prie jausmų. Stiprina savivertę, patiria savasties jausmą. Gera priemonė skatinti verbalinę raišką. Suteikia taktilinį, kinestetinį patyrimą.</p>	<p>Agresyvūs vaikai molį spaudžia ir grūda. Kai kuriuos atstumia molio nešvarumas šlapumas. Atsisakymas dirbti su moliu – tiesioginis ryšys tarp kompulsijos švarai ir emocinių problemų. (Oaklander, 2007).</p>

Apžvelgus dailės terapijos taikymo galimybes praktikoje bei dailės raiškos priemonių teikiamą naudą vaikams, galima teigti, kad dailės terapija gali būti taikoma priešmokyklinio mažiaus vaikams, turintiems elgesio ir emocijų sunkumų, kaip viena iš ugdymo grandžių ugdomojoje, prevencinėje programoje.

3 skyrius. BENDRAVIMO ĮGŪDŽIŲ PLĖTOJIMO DAILĖS TERAPIJOS PRIEMONĖMIS TYRIMO REZULTATŲ PRISTATYMAS

3.1. Tyrimo metodologija

Tyrimui atlikti buvo pasirinktas *kvaziekperimentas* – vienos grupės tyrimas laiko atžvilgiu. Šis būdas naudojamas, kai yra viena dalyvių grupė. Sistemingai matuojami tam tikri grupės parametrai. Laikotarpiu tarp dviejų matavimų taikomas tam tikras poveikio būdas ir jei po tyrimo atsiranda pastebimas pokytis, galima daryti išvadą, kad pokytį sukėlė taikytas poveikis (Tidikis, 2003).

Šiame tyrime *nepriklausomu kintamuoju* pasirinkta dailės terapijos metodais pagrįsta bendravimo įgūdžių plėtojimo programa, *priklausomi kintamieji* – priešmokyklinio amžiaus vaikų, turinčių elgesio ir emocijų sunkumų, bendravimo įgūdžiai, atsiskleidžiantys stebėjimo metu protokoluose ir diagnostiniuose piešiniuose.

Duomenų rinkimo metodai:

- Mokslinės literatūros analizė
- Diagnostiniai piešiniai
- Stebėjimas

Duomenų pateikimo metodas:

- Atvejų analizė
- Grafiniai duomenų vaizdavimo metodai: linijinė diagrama – bendravimo įgūdžių pokyčiams vaizduoti, dvimatė histograma – diagnostinių piešinių rezultatų palyginimui.

Bendravimo įgūdžių stebėjimo protokolo sudarymo ypatumai

Pagal kokybinių tyrimų ypatumus, tyrimo pagrindas (bazė), kuriuo remiamasi suvokiant savybes ar pokyčius, paprastai pats individas ar jo aplinka yra atskaitos taškas pokyčiams matuoti. Ankstesnis elgesys yra lyginamas su vėlesniu (Žukauskienė, 2008).

Bendravimo įgūdžių raiška buvo stebima ir fiksuojama protokoluose, išskiriant šias bendravimo įgūdžių kategorijas:

1. Emocijų raiška
2. Bendravimo poreikis
3. Bendradarbiavimo gebėjimai

4. Bendravimo būdas
5. Statusas grupėje.
6. Kalbinės raiškos gebėjimai

Kiekvienos kategorijos bendravimo raiška buvo vertinama balais skalėje nuo 1 iki 4 - nuo kitų ignoravimo arba tyčinio kenkimo (destruktyvumo, agresijos) iki maksimaliai išreikšto noro įtikti kitiems (paslaugumo, prisitaikymo) (žr. 1 priedą). Duomenys buvo fiksuojami kiekvienos sesijos metu, siekiant įvertinti, kokiose dailės terapijos sesijose labiausiai pasireiškė pozityvi vaikų bendravimo įgūdžių raiška, o kuriose neigiama pasireiškė bendravimo įgūdžių raiška.

Kiekvieno vaiko individualus bendravimo įgūdžių kitimas analizuojamas protokoluose užfiksuotais duomenimis. Iš viso buvo pravesta 18 dailės terapijos sesijų.

Stebėjimo protokolas bendravimo įgūdžių raiškai fiksuoti buvo sudarytas remiantis Juodaityte (2002), Polujanskiene, Tamulynaite (2009), Almonaitiene (2002) bei priešmokyklinės programos, orientuotos į vaiko penkių kompetencijų ugdymą, rekomendacijomis (2004).

Rezultatams pateikti buvo išvestas visų bendravimo kategorijų vidurkis (M), ir apskaičiuotas standartinis nuokrypis (SD), naudojant Microsoft Excel 2000 programą.

Diagnostinių H-T-P piešinių analizės ypatumai

Pagal Jungo (cit. Šapoka, 2009), analitinės psichologijos teoriją „sustiprinimo“ sąvoka susiejama su piešiniu ar tapybos darbu, remiantis prielaida, kad kliento kūrinio *turinys* slepia ne tik faktiškąjį, bet kur kas gilesnį simbolinį lygmenį. Taigi, kad ir koks estetiškai tobulas ar nevykęs būtų toks kūrinys, svarbiausias jame yra specifinis turinio simbolizmas, pasireiškiantis ir sapnuose, tačiau suvokiamas ne estetinės sistemos simbolių kontekste, bet galintis daug ką pasakyti apie konkrečios asmenybės psichoegzistencinę būklę.

Svarbu pabrėžti, jog su savęs vertinimu glaudžiai yra susijusi vaiko savigarba, kuri lemia savijautą klasėje, gebėjimą bendrauti ir bendradarbiauti, t.y. socialinius įgūdžius. (cit. Mankutė, 2006).

Dėl šios priežasties, svarbu ištirti bendravimo požymius, atsiskleidžiančius piešiniuose prieš ir po dailės terapijos sesijų, siekiant įvertinti požymių kitimą.

Tai gali atskleisti klasikiniai diagnostiniai namo – medžio – žmogaus piešiniai (HTP). Projekcija glūdi visose meninės ir mokslinės kūrybos rūšyse, o subjektas piešinyje projektuoja (atspindi, išreiškia) savo nesuvoktus arba slepiamus poreikius, kompleksus, slopinamus

išgyvenimus, motyvus (Lebedeva, 2013). Vaikai per personažus projektuoja savo pačių kūno vaizdą, požiūrį į aplinką, į suaugusiuosius, ir į gyvenimą apskritai (Widlocher, 2010).

Piešinių atlikimo kokybė priklauso ne tik nuo intelekto brandos, bet ir nuo emocinės pusiausvyros (Widlocher, 2010). Net pats paviršutiniškiausias *Žmogaus piešinio tyrimas* rodo bendrą stilių, kuris nusako vaiko charakterį (Widlocher, 2010).

Analizuojant piešinius, prioritetiniai orientyrai yra paties kūrinio autoriaus asociacijos, jo žodinė ir nežodinė raiška (Lebedeva, 2013).

Formalioji analizės dalis susideda iš tokių veiksmų (Lebedeva, 2013):

- Atliekamas struktūrinis (arba formaliai struktūrinis) piešinio suskaidymas (žr. 5, 6, 7 priedą)
- išrenkami požymiai, kurie gali būti analizuojami (standartizuota grafinė piešinio charakteristika: padėtis lape, figūrų dydžiai, spalvos, štrichuotė)
- registruojamas ir suskaičiuojamas požymio (elemento), atitinkančio stebimą tiriamojo veiklos kategoriją, dažnumas.
- Pateikiama statistinės analizės rezultatų interpretacija.

Analizuojant piešinius svarbu pateikti tyrimo instrumento privalumus ir trūkumus, kurie gali įtakoti tyrėjos interpretacijas.

Duomenų vertinimo privalumai, analizuojant piešinius (Lebedeva, 2013):

- Padeda įžvelgti giliuosius individualaus modelio pagrindus, mažina individualumo apibendrinimo riziką.

Duomenų vertinimo trūkumai:

- Formaliai analizuojant gali būti iškreipiamas arba praleidžiamas subtilus dvasinės materijos supratimas
- Nėra griežtos standartizacijos, vyrauja empirinis požiūris ir subjektyvumas, priklausomybė nuo dailės terapeuto pasirengimo lygio, intuicijos, asmeninės patirties. Tokiu būdu duomenys yra aprašomojo pobūdžio, juos sunku išmatuoti ir pateikti statistiškai objektyvių, patikimų rezultatų sistema.

Bendravimo požymiai piešiniuose buvo analizuojami sudarytuose protokoluose (žr. 2 priedą) kiekvienam vaikui individualiai. Protokolų forma sudaryta remiantis Vaitkevičienės (2006) sudarytais protokolais. Požymių rodikliai atrinkti pagal autorius (Venger, 2008; Bedard, 2009; Benoit, Pettinati, 2012), kurie nagrinėja vaikų piešinių ypatumus.

Pirminio ir antrinio testavimo metu buvo analizuota, kokie vaiko bendravimo požymiai pasireiškia piešiniuose, kokių požymių surinkta daugiausiai, kurios įtakoja bendravimą, ir lyginami rezultatai. Tyrimo duomenys buvo apdoroti Microsoft Excel 2000 programa.

3.4. Tyrimo dalyviai

Tyrimas atliktas Kauno ikimokyklinėje įstaigoje. Programoje dalyvavo 9 priešmokyklinio amžiaus vaikai – 4 berniukai ir 5 mergaitės.

Pagrindiniai tyrimo ugdytinių atrankos kriterijai: priešmokyklinio amžiaus vaikai, nakvojantys ugdymo įstaigoje ir turintys elgesio ir emocijų sunkumų. Tiriamųjų duomenys ir pedagogų charakteristikos pateiktos 3 priede.

3.5. Tyrimo organizavimo etapai

Tyrimas vyko 2014 m. sausio – balandžio mėnesiais.

Buvo taikoma grupinė dailės terapija, bet kiekvienas vaikas buvo tiriamas individualiai pagal:

1. stebėjimo metu protokoluose užfiksuotais duomenimis, siekiant įvertinti dailės terapijos poveikį bendravimo įgūdžių plėtojimui.
2. Diagnostinį piešinių pirminį ir antrinį testavimą projekcinio piešinio „Namas, medis, žmogus“ (H-T-P) metodika, siekiant įvertinti bendravimo įgūdžių požymius piešiniuose ir jų pokytį.

Dailės terapija vesta mažose grupelėse, esant 4–5 dalyviams. Sesijos vyko du kartus per savaitę pagal suplanuotą programą (žr. 4 priedą). Veiklos trukmė: 45–60 min.

Tyrimas realizuotas per tris etapus:

I etapas – stebėjimas, diagnostiniai HTP testai, siekiant atskleisti vaikų bendravimo įgūdžių požymius piešiniuose prieš dailės terapijos sesiją.

II etapas - eksperimentas, stebėjimas. Buvo taikoma dailės terapijos programa (žr. 4 priedą) bendravimo įgūdžių plėtojimui, siekiant ugdyti(s) aplinkybes atitinkančius elgesio būdus. Pagal amžiaus galimybes formuoti teigiamą Aš vaizdą, didinti savivertę ir tobulinti savireguliaciją (Marder, 2010). Programa sudaryta remiantis Marder (2007), Oaklander (2007, 2012), Lebedevos (2013), Vaitkevičienės (2008) rekomendacijomis apie dailės terapijų metodų pritaikymo galimybes, priemones, realizavimo sąlygas bei būdus.

III etapas - stebėjimas, diagnostiniai HTP testai (post test), siekiant atskleisti vaikų bendravimo įgūdžių požymių kitimus piešiniuose po dailės terapijos sesijos.

3.6. Tyrimo rezultatai

Dėl rezultatų gausos, šiame skyriuje pateikiama 5 vaikų bendravimo įgūdžių požymių rezultatai, naudojant atvejo analizės metodą. Atskiromis linijinėmis diagramomis pristatomi kiekvieno vaiko individualūs bendravimo įgūdžių kaita ir jų dinamika dailės terapijos sesijų metu.

Rezultatų aptarimui naudota:

1. stebėjimo protokolų duomenys (žr. 14 priedą), pateikti linijinėmis diagramomis.
2. diagnostinių piešinių, atliktu H-T-P metodika, analizė, pateikta dvimatėse histogramose.

Analizuojant stebėjimo protokolų duomenis, išryškinama:

- kokiose dailės terapijos sesijose tiriamiesiems pasireiškė labiausiai pozityvi/negatyvi bendravimo raiška?
- ar yra tendencija bendravimo įgūdžių pokyčiams atsirasti po dailės terapijos sesijų?

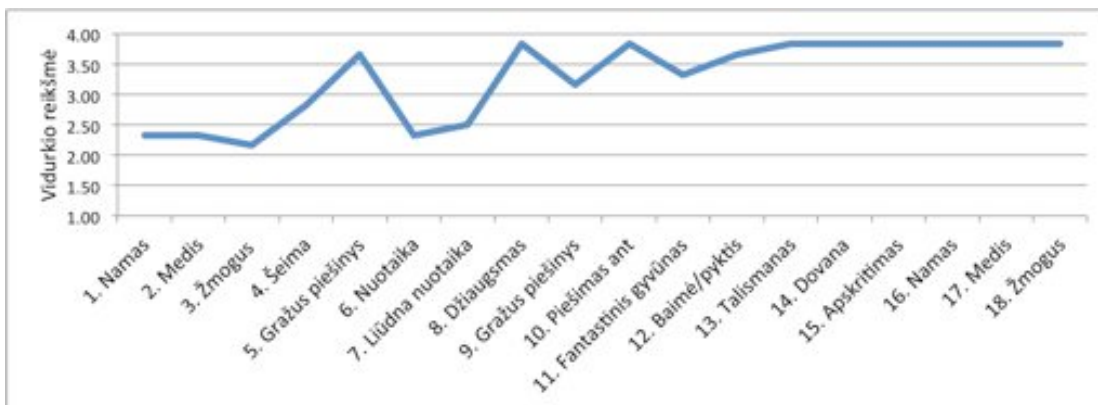
Diagnostiniuose piešiniuose analizuojami vaiko bendravimo požymių skaičiaus kaita prieš ir po dailės terapijos sesijų.

3.7. Tiriamosios A3 atvejo analizė

Priešmokyklinio ugdymo pedagogų charakteristika apie ugdytinę: stipriai išreikšto konfliktiškumo nėra. Mergaitė yra uždaro būdo, jautri.

Dailės sesijų metu atsiskleidė tiriamosios nepasitikėjimas savimi per piešinio turinį, jo taisyumą, perpiešimą ant kitos lapo pusės bei atlikimo trukmę. Tačiau sesijos eigoje atsiskleidė vaiko kruopštumas, gebėjimas dalyvauti pokalbiuose su bendraamžiais, keistis informacija, suteikti pagalbą, patarti. Susidomėjimas veikla buvo visos sesijos metu. Kūrybinės veiklos metu pasireiškė smulkmeniškumas dailinti piešinio detales.

Kaip matyti diagramoje (žr. 1 pav.), matoma tendencija atsirasti pokyčiams yra.

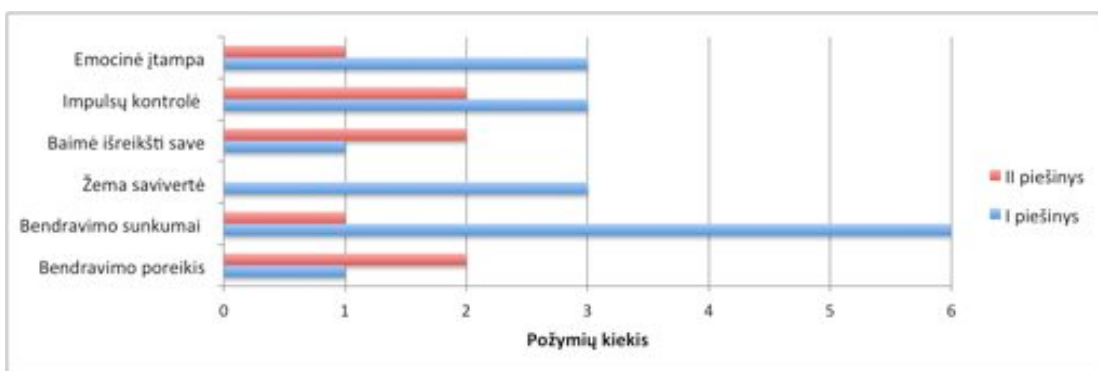

1 pav. Tiriamosios A3 bendravimo įgūdžių raiškos pokytis, M

Sesijų pradžioje bendravimo įgūdžių kreivė rodė gana žemą bendravimo poreikio raišką ($M=2,33$, $SD=0,82$), o sesijų pabaigoje kreivė pakilo, kas rodė aukštesnę pozityvaus bendravimo poreikio raišką ($M=3,83$, $SD=0,41$).

Kaip matyti diagramoje, kritiniai taškai, kuriuose tiriamoji mažiausiai išreiškė poreikį bendrauti buvo 3 sesija ($M=2,17$, $SD=0,98$), kuomet reikėjo nupiešti žmogų (diagnostinis piešinys) ir 6 sesija ($M=2,33$, $SD=0,84$), kuomet reikėjo savo nuotaiką išreikšti spalvomis lape su žmogaus siluetu. Labiausiai pasireiškęs pozityvaus bendravimo poreikis atsiskleidė 5 ir 8 sesijose, o nuo 13 sesijos iki sesijų pabaigos bendravimo poreikio raiška buvo pozityviausia, bendravimo raiškos vidurkis išliko toks pats ($M=3,83$, $SD=0,41$). Iš gautų rezultatų matomas teigiamas pokytis bendravimo įgūdžių raiškoje, taikant dailės terapiją.

Pateiktoje histogramoje (žr. 2 pav.) atsiskleidžia tiriamosios A3 bendravimo požymių kaita diagnostiniuose H-T-P piešiniuose prieš (I piešinyje) ir po (II piešinyje) dailės terapijos sesijų.

2 pav. Tiriamosios A3 bendravimo požymių skaičius piešiniuose, vienetais

2 pav. pavaizduoti tiriamosios piešiniuose išryškėję požymiai (žr. 10 priedą), kas turi įtakos bendravimo raiškai. Pirmuosiuose piešiniuose labiausiai išryškėję žemos savivertės požymiai (6 požymiai), po sesijų neišryškėjo visai (0 požymių). Bendravimo sunkumų požymiai

sumažėjo nuo 6 iki 1. Baimė išreikšti save padidėjo minimaliai (nuo 1 iki 2), tačiau atitinkamai bendravimo poreikis nežymiai pakito (nuo 1 iki 2).

Šių rezultatų skirtumus iliustruoja tiriamosios piešiniai (žr. 3, 4, 5, 6 pav.)

3 pav. Žmogaus piešinys I

4 pav. Žmogaus piešinys II

Nenupieštos rankų plaštakos pirmajame žmogaus piešinyje liudija apie bendravimo sunkumus, kas antrajame piešinyje rodo pakitimą – nupieštos plaštakos. Kojų nebuvimas pirmajame piešinyje rodo nesaugumą, o antrajame figūra jau turi kojas. Antrajame žmogaus piešinyje teigiamą kitimą rodo padidėjusios žmogaus proporcijos, rankos labiau ištiestos į šalis rodo bendravimo poreikį. Detalizuotos akys, rodo smalsumą aplinkai.

5 pav. Namų piešinys I

6 pav. Namų piešinys II

Tiriamosios A3 namo piešiniuose taip pat stipriai išryškėjo detalių, liudijančių apie bendravimo sunkumą bei neprieinamumą. Tai rodo pirmame namo piešinyje (žr. 5 pav.) keturios durys pavaizuotos keliuose aukštuose su spynomis bei maži langeliai užkelti į viršų. Antrasis namo piešinys nors nėra toks detalus, tačiau liudija apie tiriamosios išlaisvėjimą, tačiau neprieinamumo įspūdis išlieka dar didelis. Iš keturių durų liko tik dvi, padidėjusios langų

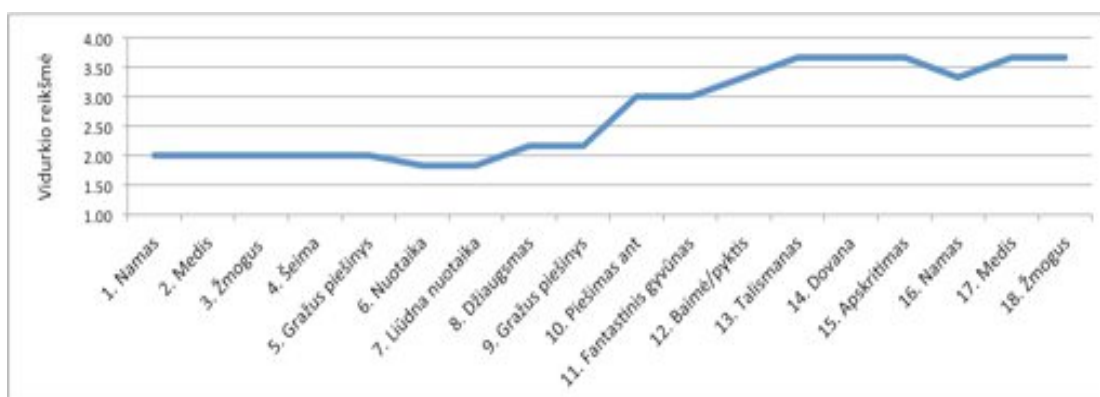
proporcijos rodo atsivėrimą. Nenupieštas kaminas gali liudyti apie šilumos trūkumą namuose. Šiuo atveju svarbu priminti, kad mergaitės neaugina mama, prižiūri tik tėtis, kuris turi susikūręs savo naują asmeninį gyvenimą, o mergaitė paliekama nakvoti ugdymo įstaigoje visą darbo savaitę. Galima būtų daryti sąsajas, kodėl nei pirmame nei antrame namo piešiniuose nėra pavaizduoto kamino.

Apibendrinant individualaus atvejo analizės rezultatus, galima teigti, kad dailės terapijos poveikis bendravimo įgūdžių plėtojimui įtakos turi šiai tiriamajai ir pastebima tendencija teigiamiems pokyčiams atsirasti.

3.8. Tiriamosios A4 atvejo analizė

Priešmokyklinio ugdymo pedagogų charakteristika apie ugdytinę: uždara, fiziškai labai aktyvi, linkusi labiau bendrauti su berniukais, dėl to neišvengia su jais muštynių, nenusileidžia jiems. Apibūdinama kaip „berniukiška” mergaitė.

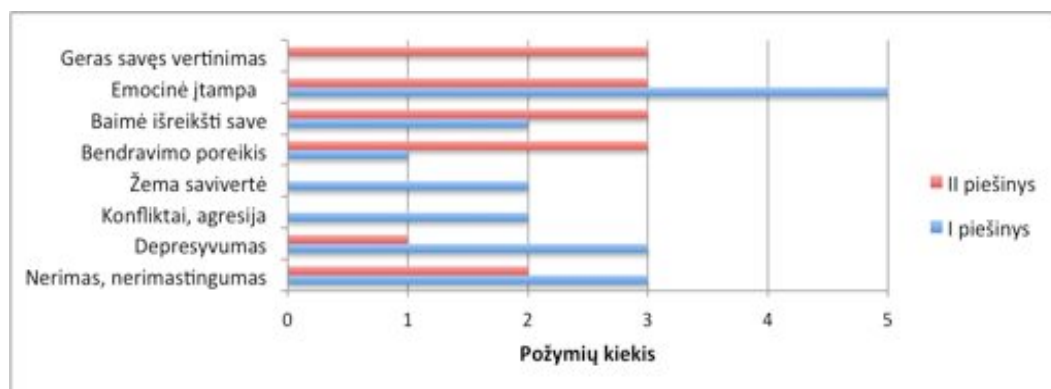
Dailės terapijos sesijų metu, ypač pradžioje, pasižymėjo kaip uždara mergaitė, nelinkusi bendrauti nei su bendraamžiais, nei su dailės terapijos vedančiąja. Būdavo, kad pasiringdavo nuošalią vietą nuo kitų, atskirą stalą individualiai kūrybinei veiklai atlikti. Sesijų eigoje nors verbaliai mažai bendraudavo, tačiau išreikšdavo norą dalyvauti dailės terapijos sesijose, pastebėtas noras padėti kitiems, ypač, jei vaikai paprašydavo pagalbos maišant dažus išgauti kokią nors spalvą arba lipdant iš molio prodyti kaip kokią formą nulipdyti. Dėl to šios tiriamosios bendravimo įgūdžių raiškos progresas skalėje matomas didelis (žr. 7 pav.).

7 pav. Tiriamosios A4 bendravimo įgūdžių raiška sesijų metu, M

Sesijų pradžioje bendravimo įgūdžių kreivė buvo žemoje pozicijoje (M=2, SD=1,26), o sesijų pabaigoje kreivė pakilo, kas rodė gana aukštą pozityvaus bendravimo

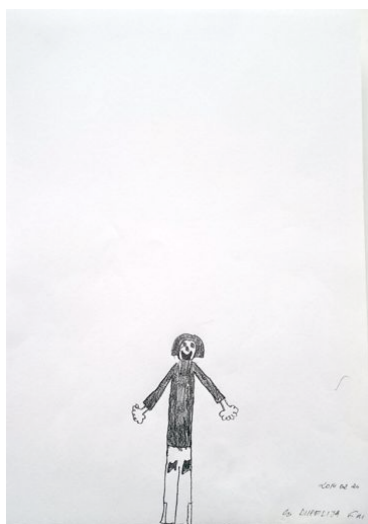
poreikio raišką ($M=3,67$, $SD=0,52$). Galima sakyti, kreivė tolydžiai kilo be didelių kritimų žemyn. Žemiausia kreivės pozicija buvo 6 ir 7 sesijose ($M=1,83$, $SD=0,98$). Nuo 13 sesijos laikosi apytiksliai tolygiai aukčiausioje pozicijoje ($M=3,67$, $SD=0,52$) beveik iki sesijų pabaigos. Tai rodo gana reikšmingą kitimą bendravimo įgūdžių raiškoje. Atitinkamai teigiamą kitimą galime pamatyti ir tiriamosios diagnostinių piešinių požymiuose, pavaizduotoje histogramoje (žr. 8 pav.). Atsiskleidžia tiriamosios A4 bendravimo požymių kaita diagnostiniuose H-T-P piešiniuose prieš ir po dailės terapijos sesijų.

8 pav. Tiriamosios A4 bendravimo įgūdžių požymiai diagnostiniuose piešiniuose, vienetais

Tiriamosios piešiniuose (žr. 9 priedą) labiausiai išryškėjo pokytis atkreipiant dėmesį į gero savęs vertinimo požymį, kas prieš dailės terapijos sesijas nebuvo visai išryškėję (0 požymių), o po dailės terapijos sesijų išryškėjo 3 požymiai gero savęs vertinimo. Atitinkamai žemos savivertės ir konflikto požymiai sumažėjo nuo 2 iki 0. Gana ženkliai išaugo bendravimo poreikio požymiai piešiniuose po dailės terapijos sesijų (nuo 1 iki 3 požymių). Požymis - baimė išreikšti save pakilo nuo 2 iki 3 požymių piešiniuose, kas nerodo teigiamo kitimo. Tačiau apibendrinus rezultatus, ryškėja teigiama pokyčių tendencija piešinių požymiuose po baigiamojo H-T-P testavimo.

Piešinių požymių kitimus iliustruoja tiriamosios piešiniai (žr. 9, 10, 11, 12 pav.).

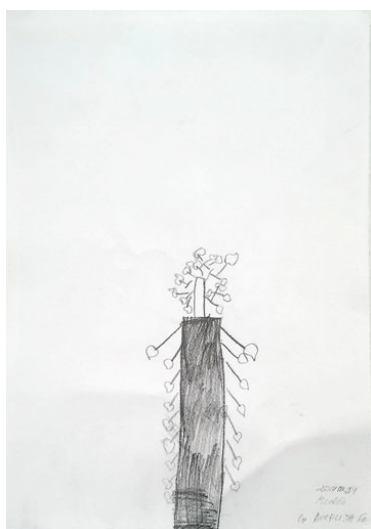

9 pav. Žmogaus piešinys I

10 pav. Žmogaus piešinys II

Šiuose žmogaus piešiniuose prieš dailės terapijos sesijas (9 pav.) ir po dailės terapijos sesijų (10 pav.) matyti didelis skirtumas proporcijose ir savo lyties identifikavimo prasme. Pirmajame žmogaus piešinyje tiriamoji nupiešė sunkiai atpažįstamos lyties žmogų, o antrajame piešinyje pavaizdavo moterišką lytį, kas rodo teigiamą pokytį savo tapatumo priėmime. Ženkliai skiriasi žmogaus proporcijos, kurios ženkliai pakitusios antrajame piešinyje (10 pav.), kas rodo taip pat teigiamą kitimą. Nupieštos širdelės detalė taip pat rodo esant tendenciją į pokytį pozityvia linkme.

11 pav. Medžio piešinys I

12 pav. Medžio piešinys II

Tiriamosios A4 medžio piešiniai taip pat rodo gana ryškų kitimą prieš ir po dailės terapijos sesijų. Medžio piešinyje I (žr. 11 pav.) atsiskleidžia depresyvumo, bejėgiškumo požymiai. Tai rodo nuleistos žemyn medžio šakos, neaiški ir išdaryta medžio struktūra. Namu

piešinyje II (žr. 12 pav.) nors ir išlieka neigiamų požymių tendencija, tačiau lyginant su pirmuoju medžio piešiniu, pakitimų yra teigiama linkme.

Apibendrinant tiriamosios A4 individualius rezultatus, matyti teigiamų pokyčių tendencija tiek pagal protokolo rezultatus, pavaizduotus diagramoje, tiek pagal piešinio požymius. Galima daryti prielaidą, kad tiriamajai pozityviai bendravimo įgūdžių raiškai pasireikšti turėjo įtakos prarastos dailės terapijos sesijos.

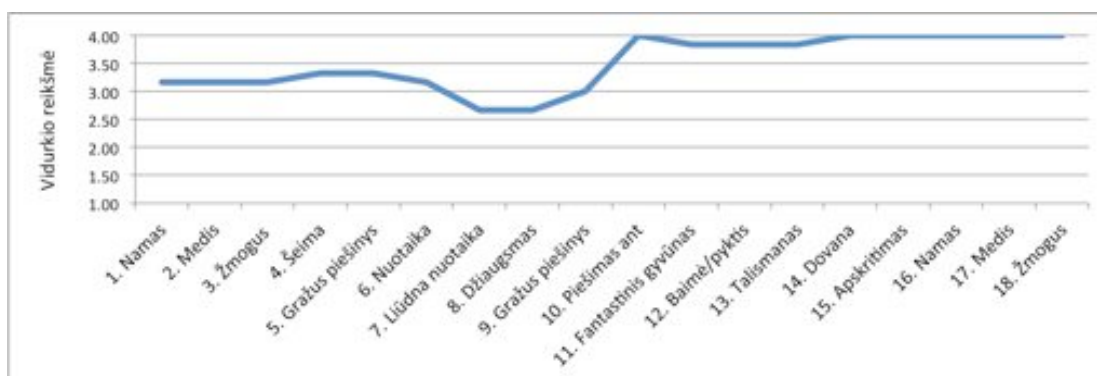
3.9. Tiriamosios A9 atvejo analizė

Priešmokyklinio ugdymo pedagogų charakteristika apie ugdytinę: mergaitė yra globojama močiutės, tačiau ugdymo įstaigoje gyvena visomis darbo dienomis – nuo pirmadienio iki penktadienio. Pradėta palikinėti nakvoti darželyje nuo ankstyvojo amžiaus – 2 metų. Nei mama, nei tėtis neaugina. Pati mergaitė sakosi, kad mama gyvena Vokietijoje. Savaitės pabaigoje, anot grupės pedagogų, pasidaro be galo irzli, konfliktuoja su vaikais, mušasi. Pasitaiko, kad mergaitė vagia iš kitų vaikų spintelių atsineštas vaišes. Grupės pedagogės apibūdino mergaitę kaip turinčią problemų su nervais, nes jai supykus dažnai pasitaiko nervinių priepuolių, pasireiškiančių kūno, galvos drebėjimu.

Dailės terapijos sesijų metu ryškiai išreikšto destruktivaus elgesio nepastebėta, išskyrus bendros kūrybinio veiklos metu. Visada būdavo gerai nusiteikusi, aktyviai dalyvaudavo veikloje, gebėjo reflektuoti ir būti atvira daugiau nei kiti tiriamieji. Apie jos netinkamą elgesį kartais papasakodavo grupės draugai sesijų metu.

Apšilimo pratimai su šia mergaite eidavosi beveik visada sklandžiai, gebėdavo reflektuoti apie savo išgyvenimus, drąsiai reikšdavo mintis, atvirai išsišnekėdavo, kas jai tuo metu būdavo aktualu. Pastebėta, kad jai dailės terapijos sesijos itin tiko ir patiko.

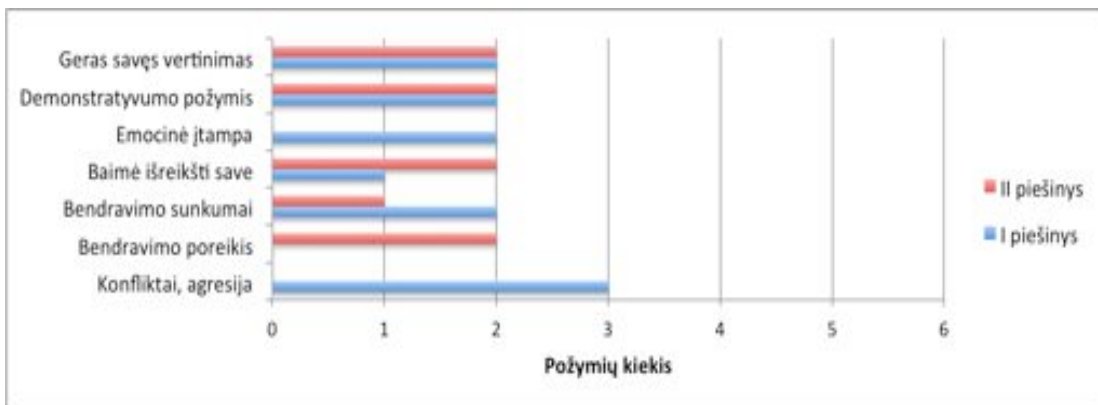
Dėl šios priežasties tiriamosios bendravimo įgūdžių skalė (žr.13 pav.) nerodo didelių kitimų, kadangi tiek sesijų pradžioje tiek pabaigoje kreivė, rodanti pozityvaus bendravimo poreikio raišką, buvo gana aukštame taške (nuo $M=3,17$, $SD=0,75$ iki $M=4$, $SD=0,00$).

13 pav. Tiriamosios A9 bendravimo įgūdžių raiška sesijų metu, M

Kritiniai taškai matomi skalėje, kuomet bendravimo įgūdžių kreivė nukritusi į neigiamą pusę buvo 7 sesijoje (M=2,67, SD=0,82), piešiant liūdną nuotaiką, ir 8 sesijoje (M=2,67, SD=0,52), kuomet reikėjo užimti pozicijas dėl vietos lape. Aukščiausia pozicija (M=4, SD=0,00) skalėje, kuomet pasireiškė pozityvi bendravimo raiška buvo 10 sesija (piešimas pirštais ant veidrodžio poroje), nuo 14 sesijos iki sesijų pabaigos kreivė laikėsi aukščiausiose pozicijose nekisdama (M=4, SD=0,00).

Atitinkamai piešinių požymiai taip pat rodo nedidelį kitimą, kurie pateikti histogramoje (žr.14 pav.).

14 pav. Tiriamosios A9 bendravimo įgūdžių požymiai diagnostiniuose piešiniuose, vienetais

Labiausiai išryškėjęs tiriamosios A9 pokytis piešiniuose (žr. 8 priedą) yra konflikto požymių sumažėjimas. Po pirmojo testavimo (I piešinys) konfliktų požymių buvo 3, o po dailės terapijos sesijų (II piešinys) – 0 požymių. Kitas ryškus požymio kiekio sumažėjimas yra emocinės įtampos (nuo 3 iki 0). Gero savęs vertinimo, demonstratyvumo požymiai liko nepakitę. Tas iš tiesų matėsi sesijų metu, nes mergaitė atlikdavo darbus savarankiškai ir pasitikėdama savimi, nesižvalgant į kitų darbus.

Tiriamosios piešinių požymių kitimus iliustruoja atlikti diagnostiniai piešiniai (žr. 15, 16 pav.), kuriuose labiausiai išryškėja pokytis.

15 pav. Namų piešinys I

16 pav. Namų piešinys II

Antrame namo piešinyje (žr. 16 pav.) namo proporcijos daug didesnės nei pirmame piešinyje, kas liudija, jog tiriamaoji išlaisvėjo. Be to antrajame piešinyje vaizduojama turtingesnė aplinka, įvairesni objektai ir piešinys pasižymi originalumu, kas gali liudyti apie pozityvų požiūrį į aplinką.

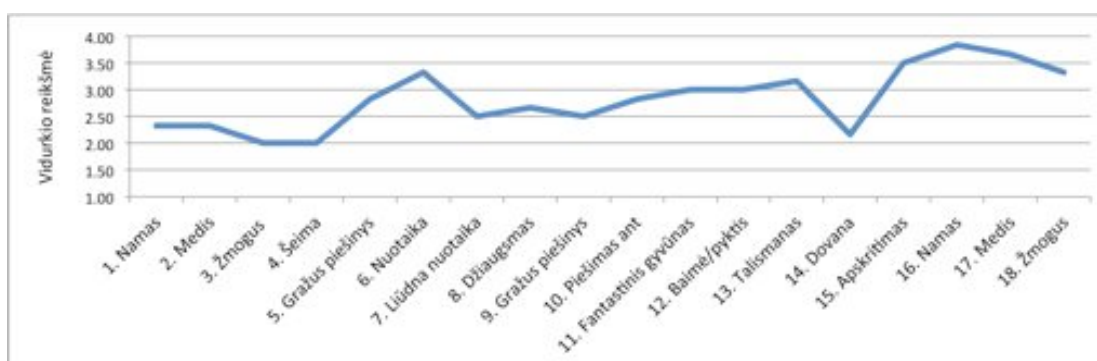
Apibendrinus tiriamosios A9 individualius protokolo duomenų, išreikštų vidurkiais, rezultatus ir diagnostinių piešinių duomenis, išryškėjo rezultatų panašumai, rodantys bendravimo įgūdžių raiškos nedidelį kitimą teigiama linkme.

3.10. Tiriamojo A6 atvejo analizė

Priešmokyklinio ugdymo pedagogų charakteristika apie ugdytinį: Tiriamaasis turi kompleksnių sutrikimų, dėmesio, kalbos (nežymus kalbos neišsivystymas), mokymosi sunkumų dėl sulėtėjusios motorikos, pažintinės ir socialinės raidos. Impulsyvus, perdėtai, neadekvačiai emocingai reaguoja į situacijas, elgesys neprognozuojamas. Vaikas turi kelias gyvenamąsias vietas: darželis, kuriame būna darbo dienomis ir laikinieji globos namai, kur grįžta savaitgaliais. Mamai apribotos teisės.

Dailės terapijų sesijų metu tiriamasis dažnai elgdavosi neadekvačiai, erzindavo savo kalbomis ir elgesiu vaikus, būdavo impulsyvus, tačiau kai kuriose sesijose pavykdavo jam susitvardyti ir susikaupti. Didžiausią jam išpūdį padarė darabs su moliu (13 sesijoje), kuomet ilgiausiai išlaikė dėmesį. Nors tiriamajam nepavyko nulipdyti jokio objekto, tačiau padėjo išsikrauti, išveikti akivaizdžias neigiamas emocijas (pyktį), daužant molio gabalą.

Tiriamojo A6 bendravimo įgūdžių raiškos dinamika pateikta diagramoje (žr. 17 pav.)

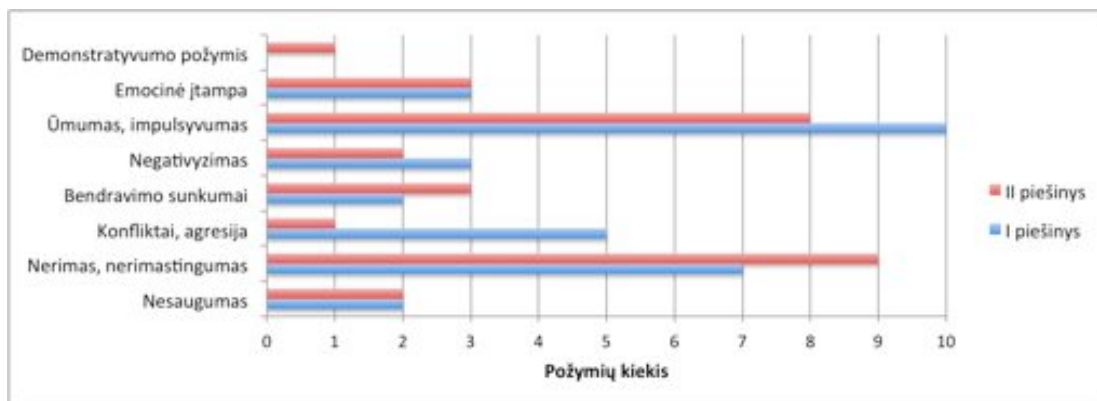

17 pav. Tiriamojo A6 bendravimo įgūdžių raiška sesijų metu, M

Pradinė kreivės pozicija ($M=2,33$, $SD=0,82$) kito nežymiai teigiama linkme link aukštesnės pozityvios bendravimo poreikio raiškos sesijos pabaigoje ($M=3,33$, $SD=0,52$). Kritinius tiriamojo bendravimo įgūdžių raiškos taškus kreivė rodo 3 sesijoje ($M=2$, $SD=0,63$), piešiant žmogų, 4 sesijoje ($M=2$, $SD=0,63$), piešiant šeimą ir 14 sesijoje ($M=2,17$, $SD=0,98$),

kuriant atviruką. Aukščiausia kreivės pozicija yra 16 sesijoje ($M=3,83$, $SD=0,41$) ir 17 sesijoje ($M=3,67$ $SD=0,52$).

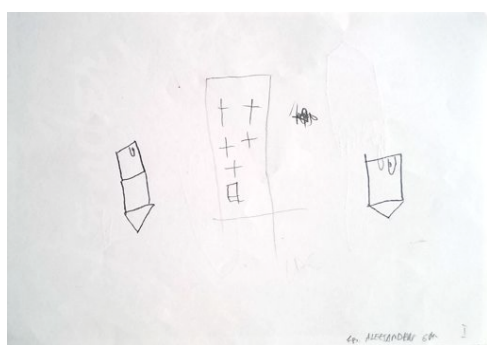
Tiriamąjį A6 požymių kaita piešiniuose pateikta histogramoje (žr. 18 pav.), lyginant pirminio (I piešinys) ir antrinio (II piešinys) testavimo duomenis (žr. 12 priedą).

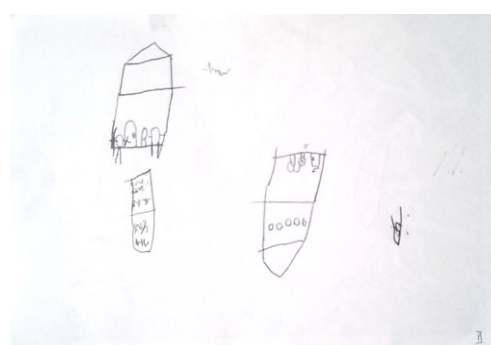
18 pav. Tiriamojo A6 bendravimo įgūdžių požymiai diagnostiniuose piešiniuose, vienetai

Išryškėję požymiai kito mažai, svyruodami ne tik į teigiamą, bet ir į neigiamą pusę. Teigiamas didžiausias pokytis matyti konflikto požymio, kurio pirmame testavime buvo 5 požymiai, o po antro testavimo liko tik 1 požymis. Pagal pasireiškimo stiprumą, lyginant su kitais tiriamaisiais, tai gana didelis konfliktiškumo požymio pokytis. Ūmumo požymis sumažėjo dviem požymiais (nuo 10 iki 8). Pokyčio visai nebuvo emocinės įtampos ir nesaugumo požymiuose, o nerimo požymiai išaugo 2 požymiais, kas iš tiesų pasireiškė sesijų pabaigoje, stebint tiriamąjį.

Požymių pokyčius piešiniuose iliustruoja tiriamojo piešiniai (žr. 19, 20 pav.)

19 pav. Namų piešinys I (pirma pusė)

20 pav. Namų piešinys I (antra pusė)

Piešdamas namą prieš prasidedant sesijoms, daug kartų keitė namo vietą lape, nesugebėdavo jo užbaigti, todėl vis pradėdavo iš naujo tai vienoje, tai kitoje lapo pusėje (žr. 19, 20 pav.), kas rodo jo impulsyvumą, nepasitikėjimą savo jėgomis. Būtent šiam tiriamajam įtakos emocijų raiškai, impulsyviam elgesiui turėdavo pasiūlyta piešinio tema, kas matosi ir diagramoje (žr. 17 pav.) 3 ir 4 sesijose. Neigiamos reakcijos susilaukė šeimos, žmogaus piešinys. Dažnai

kartodavo, kad jam nepavyksta, buvo baimė, kad vaikai šaipysis iš jo nepavykusio piešinio. Galima manyti, jog priešiška reakcija buvo dėl nesugebėjimo nupiešti konkrečių objektų dėl sunkios rankos kontrolės, neišlavintų motorinių įgūdžių. Neatmetama, kad galimas ir pašamoninis blokavimas temų, kurios realybėje sunkiai pasiekiamos.

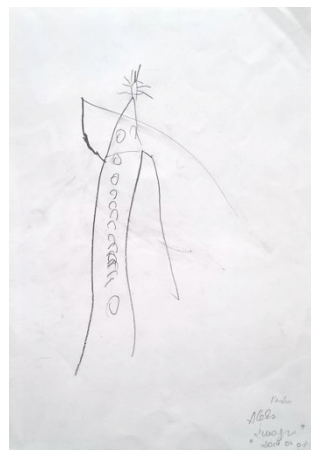

20 pav. Namų piešinys II

Vis dėlto antrasis namų piešinys po dailės terapijos sesijų buvo nupieštas gana sklandžiai, su daug detalių, tiriamojo komentarais, pasakojimais. Proporcijos, lyginat su pirmuoju namų piešiniu padidėjo, kompozicija tvarkingesnė, kas gali liudyti apie teigiamą kitimą dailės terapijos pagalba. Tiriamasis piešdamas pasakojo apie daugybę žaislų kareivių, kurie yra name. Piešiniuose dažnai išreiškė norą būti stipriam, mokančiam apsiginti todėl ne viename piešinyje išryškėjo tokie objektai kaip kareiviai, šautuvai, strėlės, kas kasdieniniame tiriamojo gyvenime situacija buvo atvirkščia. Dažnai jis būna pats aukos vaidmenyje tarp bendraamžių.

21 pav. Žmogaus piešinys I

22 pav. Žmogaus piešinys II

Nors tiriamasis yra priešmokyklinio amžiaus, atsižvelgiant į sulėtėjusią jo raidą, piešiniai tai pat rodo raidos sulėtėjimą, nes žmogaus galvokio vaizdavimas (žr. 21 pav.) atitinka trijų metų amžiaus vaiko piešinio raidą. Tiek namų piešinyje, tiek žmogaus pirmame ir antrame piešinyje išryškėjo tiriamojo noras būti galingu, kas buvo minėta anksčiau. Žmogaus piešinyje I

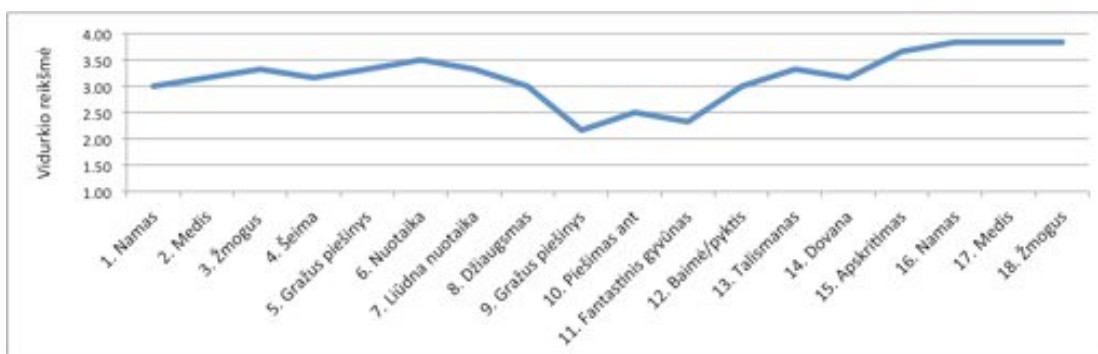
(žr. 21 pav.) pavaizduotas su strėle, o piešinyje II pavaizduotas karalius (žr. 21 pav.)

Apibendrinant individualius tiriamojo A6 stebėjimo ir piešinių požymių rezultatus, matoma bendravimo įgūdžių pokyčių tendencija teigiama linkme.

3.11. Tiriamojo A2 atvejo analizė

Priešmokyklinio ugdymo pedagogų charakteristika apie ugdytinio sunkumus: agresyvus ir impulsyvus. Puola muštis dėl smulkmenų, kumščiuotis ir nejaučia ribų. Muša ir mergaites.

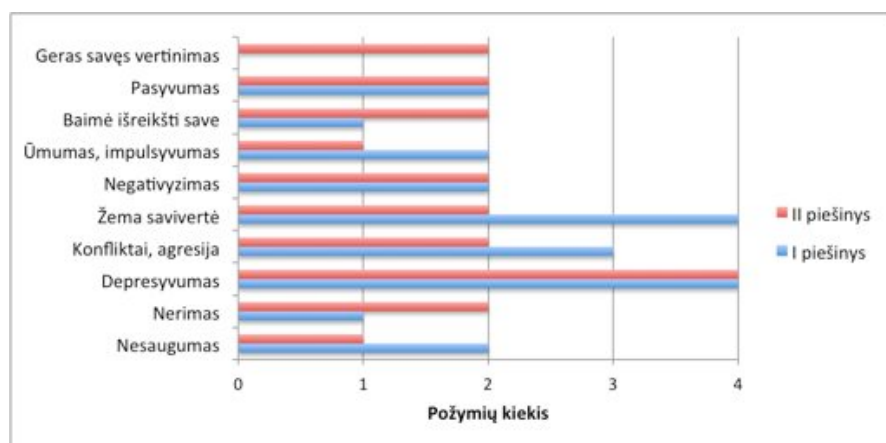
Dailės terapijų metų tiriamajam labiausiai pasireiškė savikontrolės stoka, atliekant bendrus kūrybinius darbus. Aiškiai ir atvirai parodydavo antipatijas tiriamojo A6 atžvilgiu, kas pasireiškėdavo per verbalinę ir fizinę agresiją. Tačiau kartu susidarė ir nepasitikėjimo savimi įspūdis, atliekant kai kuriuos piešinius. Grasinamai šnekėdavo, kad jei kas pasijuoks iš jo darbo, jis atsilygins tuo pačiu. Iš visų tiriamųjų bendravimo įgūdžių raiška skalėje mažiausiai kito, ką galima pamatyti pateiktoje diagramoje (žr. 23 pav.)

23 pav. Tiriamojo A2 bendravimo įgūdžių raiška sesijų metu, M

Dailės terapijos sesijų pradžioje ($M=3$, $SD=0,63$) ir pabaigoje ($M=3,83$, $SD=0,41$) matyti labai mažas progresas, lyginant kreivių pozicijas pradiniam ir galutiniam taškui, bet reikia takreipti dėmesį, jog kreivės pozicija nėra žemiausiam taškui, kas rodytų neigiamą bendravimo raišką. Vis dėlto kreivė rodo bendravimo įgūdžių raiškos dinamiką sesijų metu. Aukščiausios pozicijos kreivėje 6 sesijoje ($M=3,50$, $SD=0,55$), piešiant nuotaiką spalvomis lape su žmogaus figūra, bei sesijų pabaigoje - 16, 17, 18 sesijose ($M=3,83$, $SD=0,41$), piešiant diagnostinius H-T-P piešinius. Žemiausios pozicijos kreivė rodo 9 sesijoje ($M=2,17$, $SD=0,75$), kuomet reikėjo atlikti bendrą kūrybinį darbą bendraamžių grupėje ir 11 sesijoje ($M=2,33$, $SD=0,82$), piešiant fantastinį gyvūną, kuomet atsiskleidė tiriamojo žema savivertė, nepasitikėjimas savimi.

Tiriamojo A2 piešinio požymių skaičiaus palyginimas, pateiktas histogramoje (žr. 24 pav.) taip pat rodo nedidelį kitimą.

24 pav. Tiriamojo A2 bendravimo įgūdžių požymiai diagnostiniuose piešiniuose, vienetais

Labiausiai išryškėjęs požymis piešiniuose pirmojo testavimo metu prieš sesijų pradžią yra žema svivertė (4 požymiai), tačiau baigiamojo testavimo metu, po dailės terapijos sesijų liko 2 žemos savivertės požymiai. Atitinkamai gero savęs vertinimo požymis, kuris nebuvo išryškėjęs pirmojo testavimo metu prieš sesijas (0 požymių), išryškėjo po dailės terapijos sesijų (2 požymiai). Mažiausiai kito nesaugumo ir ūmumo požymiai piešiniuose (nuo 2 iki 1 požymio). O nerimo ir baimės išreikšti save požymių skaičius 1 požymiu padaugėjo.

Atsižvelgiant į tiriamojo žmogaus piešinį prieš ir po dailės terapijos sesijų, matyti akivaizdus didžiulis skirtumas žmogaus proporcijose. Tai iliustruota tiriamojo diagnostiniais piešiniais (žr. 25, 26 pav.).

25 pav. Žmogaus piešinys I

26 pav. Žmogaus piešinys II

Pirmasis žmogaus piešinys (žr. 25 pav.) atsižvelgiant į objekto dydį, rodo labai žemą savivertę, nepasitikėjimą savimi, kas turi didelės įtakos bendravimo poreikio raiškai. Tiriamasi A2, galima manyti, savo nepilnavertiškumą, maskuoja agresija nukreipta į išorę. Antajame

piešinyje, nors išlieka nepasitikėjimo požymių (piešinio taisymas, trynimasis), tačiau pakitusi figūra, užpildanti lapą rodo išaugusią savivertę bei pasitikėjimą svimi.

Apibendrinant individualus tiriamojo A2 atvejo analizės rezultatus matoma, jog stebėjimo protokolų kreivė neparodo žymaus progreso, tačiau tiriamojo žmogaus piešinių palyginimas byloja apie gana didelius kitimus savivertės atžvilgiu, kas įtakoja bendravimo raišką. Todėl galima sakyti, kad tendencija atsirasti teigiamiems pokyčiams galima.

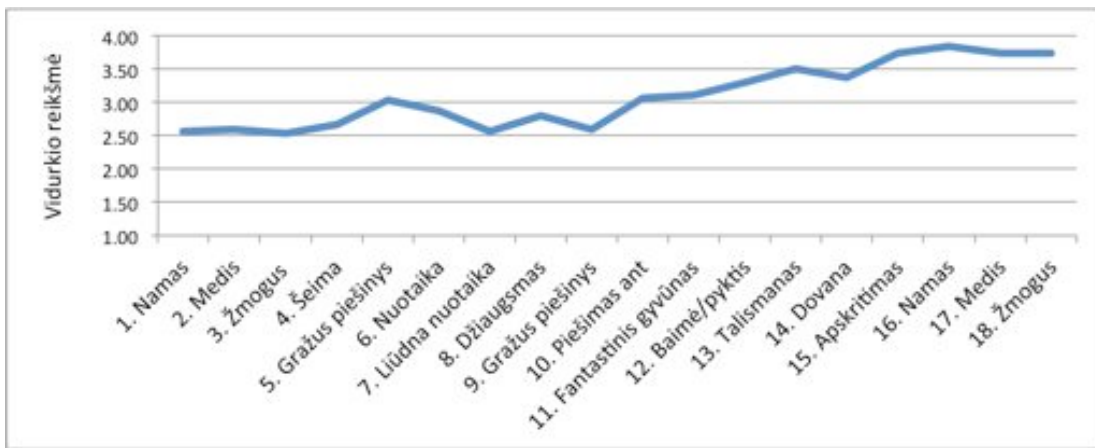
3.12. Rezultatų apibendrinimas

Apibendrinant protokolų duomenų ir H-T-P piešinių požymių kitimo rezultatus, išryškėja teigiamo pokyčio tendencija bendravimo įgūdžių pozityviai raiškai pasireikšti. Tiek stebėjimo protokolų, tiek piešinių požymių kitimas teigiama linkme rodo galimą dailės terapijos įtaką.

Išryškėjo tiriamosios grupės ypatumai atliekant kūrybines veiklas individualiai ir kuriant bendrą darbą. Individualios veiklos metu tiriamųjų bendravimo raiškos lygmuo buvo geresnis nei atliekant bendrą kūrybinį darbą. Taip pat reikšmės turėjo tyrėjos pasiūlytos veiklų temos, parinkti metodai, vaikų nusiteikimas, emocinė būsena bei grupės ypatumai.

Apibendrinant stebėjimo duomenų rezultatus, apskaičiuotas tiriamosios grupės bendras vidurkis bei standartinis nuokrypis parodo tendenciją reikštis teigiamai bendravimo raiškai dailės terapijos sesijų metu. Sesijų pradžia rodo kreivę esant žemesnėje pozicijoje ($M=2,53$, $SD=0,86$) nei sesijų pabaigoje ($M=3,73$, $SD=0,37$), kas rodo artėjimą link maksimaliai pozityvios bendravimo poreikio raiškos. Stebėjimo protokolai, stebint vaikų bendravimo įgūdžius, parodė bendravimo įgūdžių dinamiką sesijų metu. Kaip matyti iš pateiktos diagramos (žr. 27 pav.), žemiausios pozicijos yra sesijų pradžia - 3 sesija ($M=2,53$, $SD=0,83$) bei 7, 9 sesijos ($M=2,60$, $SD=0,77$). Tai rodo, jog žmogaus piešimas, liūdnos nuotaikos perteikimas spalvomis ir bendras kūrybinis darbas neparodė maksimalios pozityvios bendravimo raiškos. Aukščiausia kreivės pozicija rodo esant 5 sesijoje ($M=3,03$, $SD=0,83$), piešiant individualų piešinį tema – gražus piešinys, 10 sesijoje ($M=3,07$, $SD=0,52$), piešiant ant veidrodžio pirštais poroje, 13 sesijoje ($M=3,50$, $SD=0,52$), lipdant iš molio talismaną bei 16 sesijoje, piešiant namą ($M=3,83$, $SD=0,35$).

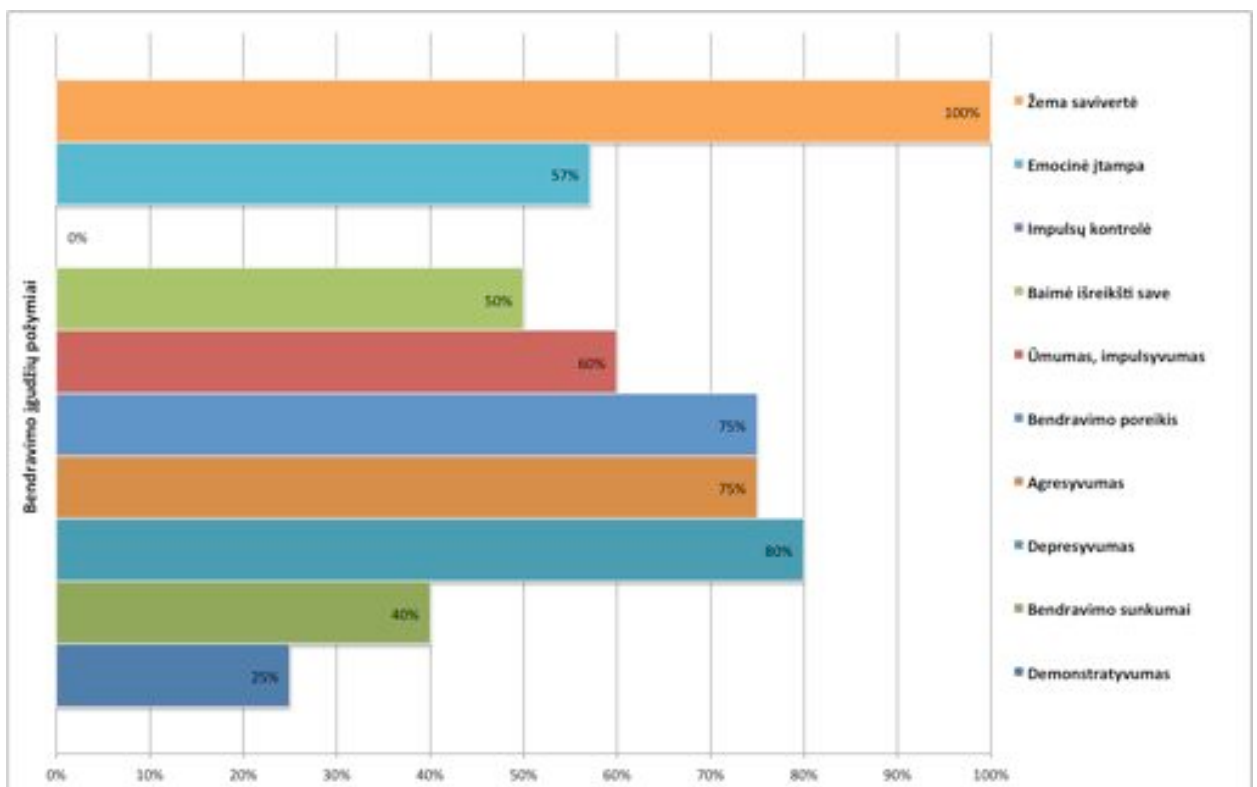

27 pav. Bendra tiriamųjų bendravimo įgūdžių raiška, M

Galima daryti prielaidą, kad dailės terapijos metodų, darbo būdų parinkimas, bei pasiūlytos temos taip pat daro įtaką bendravimo raiškai. Šioje tiriamųjų grupėje labiausiai pasiteisino piešimas ant veidrodžio bei darbas su moliu. Tai rodo, jog šios priemonės labiausiai turi teigiamą terapinį poveikį elgesio ir emocijų sunkumų turintiems vaikams.

Pirminis ir antrinis testavimas H-T-P metodika parodė tiriamųjų grupės bendravimo įgūdžių požymius piešiniuose ir jų pokytį. Apdorojant diagnostinių piešinių bendrus rezultatus (žr. 13 priedą), buvo apskaičiuotas dailės terapijos taikymo poveikis tiriamiesiems, išryškėjantis piešiniuose (žr. 8, 9, 10, 11, 12 priedus).

28 pav. Dailės terapijos poveikis bendravimo įgūdžių požymiams H-T-P piešiniuose, %

Lyginant pirminio ir baigiamojo diagnostinių H-T-P piešinių rezultatus atitinkamai, kaip ir stebėjimo protokolų rezultatai, rodo bendravimo požymių piešiniuose kitimą teigiama linkme. Žemos savivertės, agresyvumo, depresyvumo požymių, įtakojančių bendravimo raišką, sumažėjo, o bendravimo poreikio požymių padaugėjo. Reikšmingai, visiems tiriamiesiems (100 %), kuriems išryškėjo žemos savivertės požymiai piešiniuose, jų sumažėjo (žr. 28 pav.). Bendravimo poreikio požymių, kam jis buvo pasireiškęs, kiekis išaugo 75 % tiriamųjų. Sumažėjo depresyvumo požymių tiriamiesiems (80 % tiriamųjų) ir agresyvumo (75 % tiriamųjų). Mažiausiai kito demonstratyvumo požymiai piešiniuose. Atitinkamai išaugo bendravimo poreikio požymiai (75 % tiriamųjų).

Dailės terapijos programa, plėtojant bendravimo įgūdžius priešmokyklinio mažiaus vaikams, turintiems elgesio ir emocijų sunkumų rodo tendenciją reikštis pozityviai bendravimo raiškai, todėl gali būti taikoma ikimokyklinėse ugdymo įstaigose kaip papildoma prevencinė ugdomoji veikla.

Išvados

1. Atlikus literatūros analizę, išryškėjo, kad išoriniai veiksniai, įtakoję sutrikusią vaiko elgesio ir emocijų raišką, gali būti emocinio ryšio bei bendravimo stoka, tam tikri auklėjimo stiliai, nepalanki socialinė aplinka, institucinė sistema.
2. Vaikams turintiems elgesio ir emocijų sunkumų gali išryškėti bendravimo sunkumai dėl nepalankių auginimo sąlygų, kas pasižymi socialinės patirties stoka, empatiškumo trūkumu, neįautrumu aplinkiniams. Šios priežastys gali sukelti tarpasmeninių santykių palaikymo ir adaptacijos sunkumus.
3. Kaip viena iš pagalbos būdų vaikams, turintiems elgesio ir emocijų sunkumų, yra dailės terapijos taikymas neigiamų emocijų išveikimui, tinkamo socialinio elgesio formavimui, saviraiškos skatinimui, savęs pažinimui, savivertės didinimui bei verbaliniams ir neverbaliniams bendravimo įgūdžių plėtojimui, nes meninė saviraška vaikui yra prigimtinis ir natūralus bendravimo ir pažinimo būdas.
4. Atliktas eksperimentas ir surinkti stebėjimo duomenys atskleidė dailės terapijos poveikį bendravimo įgūdžiams plėtoti. Stebėjimo protokolų duomenys parodė tendenciją dailės terapijos sesijų metu pasireikšti pozityviam bendravimui. Galima daryti prielaidą, jog pozityvaus bendravimo augantis progresas sesijų pabaigoje (sesijų pradžioje bendras vidurkis $M=2,57$ ($SD=0,86$) ir pabaigoje $M=3,73$ ($SD=0,37$)) atitinkamai priklauso nuo prarastų dailės terapijos sesijų skaičiaus. Atlikus lyginamąją diagnostinio H-T-P testo piešinių analizę, atskleisti asmeninių savybių, susijusių su bendravimo įgūdžiais, pokytį.
5. Palyginus pirminio ir baigiamojo diagnostinių H-T-P piešinių rezultatus, atsiskleidė bendravimo požymių piešiniuose kitimas teigiama linkme. Žemos savivertės, agresyvumo, depresyvumo požymių, įtakančių žemą bendravimo poreikį ar neigiamą bendravimo raišką, sumažėjo, o bendravimo poreikio požymių padaugėjo. Todėl galima daryti prielaidą, jog dailės terapijos modelis skatina priešmokyklinio amžiaus vaikų, turinčių elgesio ir emocijų sunkumų, bendravimo įgūdžių plėtojimą, pasitvi

Literatūra

1. Ališauskas, A. (2002). *Vaikų raidos ypatingumų ir specialiųjų ugdymo(si) poreikių įvertinimas*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
2. Ališauskas, A. (2013). Psichopedagoginio vertinimo pokyčiai ir perspektyvos. Šiaulių universitetas. Paskaitų medžiaga (padalomoji, skaidrės)
3. Ališauskienė, S. (2005). Specialiųjų poreikių vaikų socialinis kontekstas. Socialinės rizikos sampratos interpretacijos ikimokyklinėje ugdymo įstaigoje. *Specialusis ugdymas*. 2005. Nr. 1(12), 8-16
4. Ališauskienė S., Čegyė D. (2008). Ankstyvosios intervencijos vaikystėje specialistų profesinio pasirengimo turinio analizė. *Specialusis ugdymas*. 2008. Nr. 2 (19), 79–91
5. Almonaitienė, J. (2002). Bendravimo menas ir mokslas. Bendravimo psichologija. Vadovėlis. Kaunas: KTU.
6. Andrikienė, R. (2010). Dailės pedagogo profesinis tobulėjimas taikant dailės terapijos elementus. *Profesinis rengimas: tyrimai ir realijos*, 19, 22 – 33
7. Benoit J.A., Pettinati G. (2012). *Nupiešk man avį. Iššifruokite vaiko piešiniuose slypinčių informaciją*. Vilnius: Baltos lankos.
8. Biliūnienė, J., Miltenienė, L.(2013). Tėvų, įveikiančių vaikų elgesio ir emocijų sunkumus, patirtis: anketinės apklausos rezultatų analizė. *Jaunųjų mokslininkų darbai*. Nr. 2 (40). 2013
9. Burvytė, S. (2013). Tėvų įtaka vaiko charakterio formavimuisi. <http://www.ikimokyklinis.lt/index.php/straipsniai/teveliams/tevu-itaka-vaiko-charakterio-formavimuisi/15766> (žiūrėta 2014-04-08).
10. Brazauskaitė A., Dapkutė A. (2004). *Dailės terapija Lietuvoje šiandien*. Dailė kaip terapija. Dailės taikymo gydymui įvadas. Dalley T. Vilnius: Apostrofa.
11. Dapkutė, A. (2003). *Kalba be žodžių. Dailė kaip terapijos taikymo praktika*. Vilnius: VšĮ Rafaelis.
12. Daugytė, L. (2008). *Vaiko poreikių atspindys ikimokyklinių ugdymo įstaigų programose*. (Magistro darbas, Vilniaus pedagoginis universitetas, 2008).
13. Dėl valstybinės šeimos politikos koncepcijos patvirtinimo. 2008 m. Birželio 3 d. Nr. X-1569. Lietuvos Respublikos seimo internetinė svetainė. <http://www.lrs.lt> (žiūrėta 2014 – 04 – 04)
14. Dubodelova Ž., Mačiulaitis R. (2012). Meno terapija kaip gydymo metodas asmenims, turintiems specialiųjų poreikių (psichikos sutrikimų). *Sveikatos mokslai*, Volume 22, Number 4, p. 23-28

15. Diomšina B., Vyčiniene D., (2002). Vaikų ir paauglių nerimo sutrikimai. Psichoterapijos kryptys. *Medicina* (2002) 38 tomas, Nr. 4
16. Dvarionas D. (2002). Žaidimo terapija dirbant socialinį darbą su vaikais. *Medicina* (2002) 38 tomas, Nr. 4
17. Dubowski J. K. (2004). *Alternatyvūs vaikų piešimo raidos aiškinimo modeliai: kelios dailės terapijai svarbios išvados*. Dailė kaip terapija. Dailės taikymo gydymui įvadas. Dalley T. Vilnius: Apostrofa.
18. East V., Evans L. (2008). *Vienu žvilgsniu. Praktinis vaiko specialiųjų poreikių tenkinimo vadovas*. Vilnius: Tyto alba.
19. Giedraitytė M., Raižienė S. (2011). Vaikų pažintinę ir socialinę raidą skatinančios tėvų nuostatos. Mykolo Romerio universitetas.
<http://www.ikimokyklinis.lt/index.php/straipsniai/teveliams/vaiku-pazintine-ir-socialine-raida-skatinancios-tevu-nuostatos/4072> (žiūrėta 2014 – 04 – 04)
20. Geležinienė, R. (2011). Elgesio ir/ar emocijų sutrikimų specifika bei raiška, identifikavimo aspektai. Paskaitų konspektai. Šiaulių universitetas.
21. Henzell, J. (2004). Dailė, psichoterapija ir simbolių sistemos. Dailė kaip terapija. Dailės taikymo gydymui įvadas. Dalley T. Vilnius: Apostrofa.
22. Hviid, P. (2005). *Tarp draugų*. Demokratiškos pedagogikos matai. Danų autorių straipsnių rinkinys kuriamam pedagogui. Vilnius: Vilniaus kolegija.
23. Chomentauskas, G. (1983). *Šeimos piešimo metodikos taikymas vaiko psichologiniams tyrimams*. Metodinė priemonė. Vilnius: Pedagogikos mokslinio instituto tyrimo institutas.
24. Karkockienė (2005). *Kūrybos psichologija*. Vilnius: VPU.
25. Kielaitė R. (2013). Kartu įveikime mokymosi sunkumus. Šiauliai: Leidykla Liucilijus.
26. Koriznienė S. (2008). *Menų terapijos metodų analizė socialiniame darbe ikimokyklinio amžiaus vaikams, turintiems kalbos ir komunikacijų sutrikimų*. (Magistro darbas, Vilniaus pedagoginis universitetas, 2008).
27. Kaffemanienė I. (2006). *Negalės ir socialinės gerovės tyrimų metodologiniai aspektai*. Šiauliai: VšĮ Šiaulių universiteto leidykla.
28. Kučinskienė, R. (2006). *Dailės terapija*. Seminarų užrašai. Vilnius: Kronta.
29. Linkaitytė G., Lapėnienė A. (2003). Vaiko pažinimo gebėjimų plėtra ugdamant daile. ISSN 1392-5016. *ACTA PAEDAGOGICA VILNENSIA*.
30. Leliugienė M., Klemkaitė J. (2004). Dailės terapija socialiniame darbe su vaikais. Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas.

31. Lesinskienė S., Karalienė V. (2008). *Emocinės raidos įtaka tolimesniam vaiko asmenybės vystymuisi*. Metodinės rekomendacijos pedagoginių psichologinių tarnybų specialistams, ikimokyklinio ugdymo pedagogams, tėvams. Vilnius: Švietimo ir mokslo ministerija Specialiosios pedagogikos ir psichologijos centras.
32. Lebedeva L. (2013). *Dailės terapija: teorija ir praktika*. Kaunas: Žmogaus psichologijos studija.
33. Leliugienė, M. (2002). *Dailės terapijos taikymo galimybės*. Vilnius: VšĮ Rafaelis.
34. Leliugienė, I. (2003). *Socialinio pedagogo (darbuotojo) žinynas*. Kaunas: Technologija.
35. Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerija (2004). *Priešmokyklinio ugdymo turinio 5gyvendinimas*. Vilnius: Švietimo aprūpinimo centras.
36. Malchiodi, C. (2014). Edith Kramer: Art (Therapy) Tells the Truth. *Psychology today*. <http://www.psychologytoday.com/blog/arts-and-health/201402/edith-kramer-art-therapy-tells-the-truth> (Žiūrėta: 2014 04 15).
37. Malinauskaitė A. (2010). Elgesio sutrikimų prevencija skatinant socialines ir emocines kompetencijas priešmokykliniame amžiuje: vokiškoji patirtis. *Specialusis ugdymas*. 2010. Nr. 1 (22), 149–159
38. Marder, L. (2010). *Spalvotas pasaulis*. Ikimokyklinio ir jaunesniojo mokyklinio amžiaus vaikų grupinė dailės terapija. Vilnius: Presvika
39. Monkevičienė, O. (2008). ikimokyklinio ir priešmokyklinio ugdymo(si) turinio kaitos tendencijos. <http://www.biblioteka.vpu.lt/pedagogika/PDF/2008/91/66-72monk.pdf> (žiūrėta: 2014 – 04 – 04)
40. Narkauskaitė, L. (2011). *Lietuvoje ambulatorinių psichikos sveikatos priežiūros paslaugų vaikams prieinamumas vertinamas palankiai*. <http://www.hi.lt/news/352.html> (žiūrėta 2014–04–04).
41. Nasvytienė, D. (2005). *Vaiko elgesio ir emocinės problemos*. Kontekstas, psichologinis įvertinimas ir pagalba. Metodinis leidinys aukštajai mokyklai. Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas.
42. Oaklander, V. (2007). *Langas į vaiko pasaulį*. Kaunas: Žmogaus psichologijos studija.
43. Oaklander, V. (2013). *Paslėpti lobiai*. Kaunas: Žmogaus psichologijos studija.
44. Palujanskienė A., Tamulynaitė D. (2009). *Psichologijos pagrindai. Metodinė priemonė*. Akademija: LŽŪU
45. Perminas A., Goštautas A., Endriulaitienė A. (2004). *Asmenybė ir sveikata: teorijų sąvadas*. Kaunas: VDU leidykla
46. Perkins, Sh. (2007). *Group art therapy with emotional and behavioural disorders*.

Concordia University.

47. Proškuvienė, R. (2004). *Sveikatos ugdymo įvadas*. Vilnius: Viliaus pedagoginis universitetas.
48. Raslavičienė G., Zaborskis A. (2002). Vaikų, augančių globos įstaigose, elgesio ir emocijų mišrių sutrikimų kaita. *Medicina* (2002) 38 tomas, Nr. 7
49. Radzevičienė, L. (2005). Emocinių ryšių ypatumai ugdant ankstyvojo amžiaus vaikus globos įstaigose. *Lietuvių katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai*. T. 19. Vilnius, 2005
50. Radzevičienė, L. (2003). *Vaikų, turinčių specialiųjų poreikių, psichosocialinė raida*. Šiauliai: VšĮ Šiaulių universiteto leidykla
51. Rodzevičiūtė, E. (2003). Prof. Jonas Laužikas apie mokytojo kompetencijas. ISSN 1392-0340. *PEDAGOGIKA*. 2003.68
52. Rajeckas, V. (1999). *Pedagogika – ugdymo mokslas ir menas*.
<http://www.biblioteka.vpu.lt/elvpu/15343.pdf> (žiūrėta 2014 – 04 – 04)
53. Songailienė R., Bražienė N. (2011). *Ikimokyklinio amžiaus vaikų kūrybiškumo ir socializacijos ugdymas pedagoginės meno terapijos metodais: kokybinis tyrimas*. Jaunųjų mokslininkų darbai. Nr. 2 (31). 2011
54. Stauskaitė, J., Lubytė L., Nevčešauskienė N. (2002). Meno pažinimas: mokytojas – mokinys, I – VI klasmėms. Vilnius: Baltų lankų leidykla.
55. Samašonok, K., Barkauskaitė M. (2012). Bendraamžių ir globos namų darbuotojų požiūris į globos namų auklėtinių užimamą socialinį statusą bendraamžių grupėje. ISSN 1392-0340. *PEDAGOGIKA*. 2012. 105
56. Samašonok K., Gudonis V., Žukauskienė R. (2005). Globos namų auklėtinių adaptacijos mokykloje ypatumai. *Ugdymo psichologija*, 2005, Nr. 15, p. 7-17
57. Svirskaitė, I. (1998). Praktinės vaiko teisių apsaugos problemos. J. Lapė (Red.) *Vaikas visuomenėje ir jo socializacija*. Kaunas: VDU leidykla.
58. Šapoka, K. (2009). Dailės ir terapijos santykis terapiniame kontekste. Socialinis ugdymas. Menų terapija. Moksl. Red. Kvieskienė G. Vilnius: Viliaus pedagoginis universitetas
59. Šiaudinienė, R., (2011). Naujausių specialųjų ugdymą reglamentuojančių teisės aktų apžvalga. Pedagoginis psichologinis įvertinimas.
60. Tidikis, R., (2003). *Socialinių mokslų tyrimų metodologija*. Vilius: Lietuvos teisės universitetas.
61. Tėvelytė, J. (2010). Lipdymo iš molio veiksmingumas vaikų neišsivysčiusiai kalbai ugdyti. (Magistro darbas, Šiaulių universitetas, 2010).

62. TLK-10-AM / ACHI / ACS elektroninis vadovas.
<http://ebook.vlk.lt/e.vadovas/index.jsp?topic=/lt.webmedia.vlk.drg.icd.ebook.content/html/icd/5skyrius.html> (žiūrėta 2014 – 04 – 04)
63. Vaitkevičienė, A. (2008). Dailės terapijos metodų taikymas neįgaliųjų įdarbinimo situacijoje. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
64. Vaitkevičienė, A. (2006). Vidutiniškai sutrikusio intelekto jaunuolių Aš veiksmingumo lavinimas edukacinėmis priemonėmis, skatinant dailinę raišką. (Nepublikuota daktaro disertacija, Šiaulių universitetas, 2006).
65. Vaitkevičienė, A. (2013). *Meno terapijos tyrimai Lietuvoje*. Meno terapija Lietuvoje: realijos ir perspektyvos. Tarptautinės mokslinės konferencijos medžiaga. Šiauliai: VšĮ Šiaulių universiteto leidykla.
66. Vilkėlienė, A. (2013). *Ypatingųjų mokinių meninis ugdymas*. Vilnius: Edukologija.
67. Vengeris, A. (2008). *Psichologinis konsultavimas ir diagnostika. I dalis*. Praktinis vadovas. Vilnius: Presvika.
68. Vosylienė, E. (2009). Socioedukacinis darbas su vaiku. Mokomoji knyga. Vilnius: Baltų lankų leidykla
69. Wood, M. (2004). Vaikas ir dailės terapija: psichodinaminis požiūris. Dailė kaip terapija. Dailės taikymo gydymui įvadas. Dalley T. Vilnius: Apostrof
70. Widlocher, D. (2010). *Vaikų piešinių interpretacija*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
71. Winnicott, D. W., 2000. *Vaikas, šeima ir išorinis pasaulis*. Vilnius: VIA RECTA.
72. Žukauskienė R. (2007). *Raidos psichologija*. Vilnius: Margi raštai.

Aurelija Milašiūtė
**INFLUENCE OF ART THERAPY ON COMMUNICATION SKILLS DEVELOPMENT OF
PRE-SCHOOL AGE CHILDREN WITH EMOTIONAL AND BEHAVIORAL
DIFFICULTIES**

The Master 's Degree Thesis

Summary

The paper deals with theoretical analysis of children with emotional and behavioral difficulties and opportunities of art therapy in developing communication skills.

The purpose of investigation was to find out whether art therapy has a positive effect on the development of communication skills of preschool children with emotional and behavioral difficulties.

Quasi-experimental method was used to investigate art therapy effect.

The mathematical descriptive analysis of the data was presented using the case study method.

The study included 9 preschool children with behavioral and emotional difficulties, target group was selected using convenient way.

In empirical part were analyzed data, about resolution skills and dynamics of the art therapy in sessions. By the help of diagnostic drawing tests attributes of communication skills were analyzed and captured in monitoring protocols.

After the data analysis, the most important empirical conclusions that were drawn are:

1. Performed experiment revealed positive effect of art therapy on the development of social and communication skills.
2. Monitoring protocols showed a tendency to unfold the expression of positive communication
3. H-T-P drawing test results revealed positive direction. Low self-esteem, aggression, depressive symptoms, affecting the low need for communication or expression of negative communication decreased after experiment.

Keywords: art therapy, group art therapy, behavioral and emotional difficulties, communication skills, H-T-P.

PRIEDAI

Bendravimo įgūdžių stebėjimo protokololas

Pagrindinės kategorijos		Balai	1. Namas	2. Medis	3. Žmogus	4. Šeima	5. Gražus piešinys	6. Nuotaika	7. Liūdna nuotaika apskritime	8. Džiaugsmas	9. Bendras darbas	10. Piešimas ant veidrožio drauge	11. Fantastinis gyvūnas	12. Baimė/pyktis	13. Talismano lipdymas	14. Dovana	15. Laisva tema apskritime	16. Namas	17. Medis	18. Žmogus	
1. Emocijų raiška	Visada arba beveik visada vienodai geros nuotaikos	4																			
	Nuotaikos svyruoja, bet dažniausiai kontroliuoja save	3																			
	Irzlus ir kaprizingas	2																			
	Dažni pykčio priepuoliai	1																			
2. Bendravimo poreikis	Gerai jaučiasi bendraudamas su kitais, bendrauja atvirai ir natūraliai	4																			
	Laukia kitų iniciatyvos bendrauti. Nuolat bendrauja tik su keletą vaikų	3																			
	Laikosi atskirai nuo kitų, bet įmanoma su juo užmegzti kontaktą	2																			
	Nėra kontakto su kitais. Gyvena savame pasaulyje	1																			
3. Bendradarbiavimo gebėjimai	Nori džiuginti kitus. Visada geranoriškas, dalinasi priemonėmis	4																			
	Dažniausiai nori padėti ir bendradarbiauti (dirbti kartu)	3																			
	Dažnai negatyvus ir nenori bendradarbiauti	2																			
	Atsisako dirbti kartu, yra agresyvus ir destruktivus	1																			

Pagrindinės kategorijos		Balai	1. Namas	2. Medis	3. Žmogus	4. Šeima	5. Gražus priešinys	6. Nuotaika	7. Liūdna nuotaika apskritime	8. Džiaugsmas	9. Bendras darbas laisva tema	10. Piešimas ant veidrožio drauge	11. Fantastinis gyvūnas	12. Baimė/pyktis	13. Talismano lipdymas	14. Dovana	15. Laisva tema apskritime	16. Namas	17. Medis	18. Žmogus
4. Bendravimo būdas	Natūralus ir draugiškas, bet neįkyrus	4																		
	Gana reiklus ir įkyrus bendraujant	3																		
	Blogai nusiteikęs, pavydus, nestabilios nuotaikos	2																		
	Vengia emocinių kontaktų (nors pats jų gal ir nori)	1																		
5. Statusas grupėje	Gana populiarius – bendraamžių mėgstamas	4																		
	Kiti priima jį į savo tarpą – su juo dažniausiai yra draugiški	3																		
	Kitiems jis mažai rūpi arba visai nerūpi	2																		
	Kiti jo nemėgsta, atstumia	1																		
6. Kalbinės raškos gebėjimai	Išsamiai pasakoja apie išgyvenimus bei įvykius	4																		
	Įvykdo paprastus, nesudėtingus paliepimus bei prašymus	3																		
	Suvokia paprastus klausimus, atsakymai suprantami, prasmingi	2																		
	Nebendrauja, nenoriai kalba	1																		

Asmeninių savybių požymiai
Protokolas sudarytas pagal Vaitkevičienės(2006) protokolo formą

Namo piešinys	Medžio piešinys	Žmogaus piešinys	Požymių skaičius	
			I piešinys	II piešinys
Nesaugumas, saugumo poreikis ir kontrolės, atramos				
		Kojų nėra		
Nukrypimas apačion kairėn		Paryškintos pėdos (didelės, nupieštos stipriai spaudžiant pieštuką)		
Kaminas ant stogo nuolydžio ir yra įstrižas				
Užpildymas baltų piešinio plotų spalva, konfeti ar vienodais mažais paveiksliukais	Užpildymas baltų piešinio plotų spalva, konfeti ar vienodais mažais paveiksliukais	Užpildymas baltų piešinio plotų spalva, konfeti ar vienodais mažais paveiksliukais		
Nuolatinis piešinio įrėminimas	Nuolatinis piešinio įrėminimas	Nuolatinis piešinio įrėminimas		
Dažni pataisymai	Dažni pataisymai	Dažni pataisymai		
Durų akutė (nepasitikėjimas)				
Bloga orientacija erdvėje, vidinės pusiausvyros stoka				
Asimetrijos perteklius				

Nerimas, nerimastingumas, stresinė būseną, rigidiškumas				
		Kūnas, nupieštas brūkšniuojant (be kontūro)		
Paryškintos sienos (išskirtos linija stipriai spaudžiant pieštuką arab daug kartų bręžtomis linijomis.		Šiurkščiai iškreipta kūno forma		
Stačiakampio formos durys apvestos juoda stora linija				
Brūkšniai (brūkšninės linijos)	Brūkšniai (brūkšninės linijos)	Brūkšniai (brūkšninės linijos)		
Daugybinės linijos	Daugybinės linijos	Daugybinės linijos		
Dažni pataisymai	Dažni pataisymai	Dažni pataisymai		
Brūkšnys lapo viršuje, kuris nereiškia dangaus ir kartojasi daugelyje piešinių, kad ir kokia būtų tema	Brūkšnys lapo viršuje, kuris nereiškia dangaus ir kartojasi daugelyje piešinių, kad ir kokia būtų tema	Brūkšnys lapo viršuje, kuris nereiškia dangaus ir kartojasi daugelyje piešinių, kad ir kokia būtų tema		
Brūkšniukai, dryžiai, tamūs taškiukai	Brūkšniukai, dryžiai, tamūs taškiukai	Brūkšniukai, dryžiai, tamūs taškiukai		
Padidintas piešinys	Padidintas	Padidintas		
Padidintas kruopštumas, didleis vienodų detalių skaičius	Padidintas kruopštumas, didleis vienodų detalių skaičius	Padidintas kruopštumas, didleis vienodų detalių skaičius		
		Piešinys užėina už lapo krašto		

Depresija				
		Nemalonus, atstumiantis piešinio įspūdis		
		Liūdnas žmogus. Vieno požymio neužtenka tokiai išvadai daryti.		
		Niūrus žmogus		
Schemiškumas, mažai detalių	Schemiškumas, mažai detalių	Schemiškumas, mažai detalių		
Nukrypimas apačion kairėn				
Jeigu name vienas žmogus gyvena				
Seni žmonės (jei kartu negyvena jauni)				
	Nuleistos į apačią (kaip gluosnio arba beržo svyruoklio)			
	Išdžiūvęs, negyvas, nulūžęs ar nukirstas medis			
	Apkapotos arba aplaužytos šakos			
	Medžiai be lapų, medžiai žiemą(jei nupieštas vasarą)			
<i>Silpnas pieštuko spaudimas</i>	<i>Silpnas pieštuko spaudimas</i>	<i>Silpnas pieštuko spaudimas</i>		
Piešinys Išdėstyta lapo kampe	Piešinys Išdėstyta lapo kampe	Piešinys Išdėstyta lapo kampe		

Konfliktai, agresija, pyktis, nėra šilumos psichologinėsferoje				
Ginklų (šaltųjų), pjaunamųjų arba kertamųjų įrankių	Šakos smailiais galais, primenančios durklą	Nemalonus, atstumiantis piešinio įspūdis		
Pilies pakeliamasis tiltas		Agresyvus žmogus		
Intensyvūs dūmai		Milžinas		
Nėra kamino		Platūs ir pasišiaušę antakiai		
Dviejų pagrindinių durų vaizdavimas – tėvų konfliktai		Nupiešti dantys, ypač jei jie išskirti linija stipriai spaudžiant pieštuką.		
		Dantys piešiami su didele šypsena		
		Užjuodinta plaštaka (pirštai)		
		Labia didelis delnas, o ypač kumštis		
		Ginklų (šaltųjų), pjaunamųjų arba kertamųjų įrankių		
Labai stiprus Pieštuko spaudimas	<i>Labai stiprus</i> Pieštuko spaudimas	<i>Labai stiprus</i> Pieštuko spaudimas		
Laužtos ir kampuotos linijos	Laužtos ir kampuotos linijos	Laužtos ir kampuotos linijos		
Žemos savivertės, menkavertiškumo jausmai, baimė, menka savigarba, drovumas				
Ypatingai mažas, nors kitų piešinių nesumažintas				
Nukrypimas viršun ir kairėn				
		Juokdarys arba klounas		
		Rankų nebuvimas		
		Prie kūno prispaustos		
		Žmogeliukas labia mažas, miniatūrinis arba sugrūstas į ribotą popieriaus lapo dalį		
Gležna, beveik nematoma linija	Gležna, beveik nematoma linija	Gležna, beveik nematoma linija		
Netvirta linija	Netvirta linija	Netvirta linija		
Trintukas	Trintukas	Trintukas		
Paslinktas į apačią piešinys	Paslinktas į apačią piešinys	Paslinktas į apačią piešinys		

Poreikiai, bendravimo, prieinamumas				
Dideli langai ir durys, ypač atidaryti		Plačiai ištiestos į šalis		
Didelis langų kiekis (7 ir daugiau)		Labia didelės plaštakos, labia ilgi pirštai		
Televizijos antena		Atviri delnai		
Gebėjimas bendradarbiauti				
Namas su daug detalių				
Fiziniai poreikiai				
Lapo apačia	Lapo apačia	Lapo apačia		
Bendravimo sunkumai, nepasitikėjimas kitais žmonėmis, bejėgiškumas				
		Rankų nebuvimas, Plaštakų nebuvimas		
		Nuleistis rankos		
		Rankos paslėptos už nugaros arba kišenėse		
		Rankos sukryžiuotos ant krūtinės arba įremtos į šonus		
		Labai mažos plaštakos, labai trumpi pirštai		
		Nerimo požymiai (daugybinės linijos, taisymai) piešiant plaštakas ir pirštus		
Siauros, labai mažos durys (4 durys)		Kampuotos figūros		

		Ryškių kampų stačiakampio arba trikampio formos kūnas		
Maži langai, pernelyg maži langai				
Siekis gyventi nerealame, išivazduojamame pasaulyje, didelis žuolis tarp fantazijos ir realybės, apsauginis fantazavimas				
Langai tik antrame aukšte	Didelis, bet nedetalizuotas eskizinis vainikas	žmogui vaizduojamas lapo viršuje		
Priešinimasis gyvenamajai aplinkai				
Negrabiai nupieštas namas, primityvus				
Negatyvizmas				
Pilki ir juodi <i>debesys</i>		Antisocialiniai personažai (girtuoklis, narkomanas, nuskaltėlis ir kt.)		
		Bedrabis, valkatat, elgeta ir pan.		
		Senio, senės piešimas		
		Akių nebuvimas		
		Labai stambi figūra		
		Pabrėžtinai bjaurios figūros		
		Rankos paslėptos už nugaros arba kišenėse		
		Rankos sukryžiuotos ant krūtinės arba įremtos į šonus		
		Cigaretė, pypkė, taurelė, butelis ir pan.		
Detalių skurdumas, schemiškumas, nestropumas – neigiamas santykis su objektu	Detalių skurdumas, schemiškumas, nestropumas – neigiamas santykis su objektu	Detalių skurdumas, schemiškumas, nestropumas – neigiamas santykis su objektu		
		Labai stambi figūra		

Ūmumas, stresas, impulsyvumas, emociingumas, emocinės problemos, emocinis labilumas				
Nėra langu		Nemalonus, atstumiantis piešinio ispūdis		
		Galvos nebuvimas		
		Šiurkščiai iškreipta kūno forma, ryškiai asimetrinė figūra, neteisingai išdėstytos atskiros kūno dalys arba šiurkštus proporcijų pažeidimas		
Laukinis gyvūnas	Laukinis gyvūnas	Laukinis gyvūnas		
Nukrypimas kairėn				
Nukrypimas viršun ir dešinėn				
Piešinys užėina už lapo krašto	Piešinys užėina už lapo krašto	Piešinys užėina už lapo krašto		
Pro šalį einančios linijos	Pro šalį einančios linijos	Pro šalį einančios linijos		
		Iki galvos nenuvestos linijos		
Nestropumas	Nestropumas	Nestropumas		
Piešinių atlikimo kruopštumas ir detalizavimas stipriai varijuoja	Piešinių atlikimo kruopštumas ir detalizavimas stipriai varijuoja	Piešinių atlikimo kruopštumas ir detalizavimas stipriai varijuoja		
Pieštuko spaudimas smarkiai vaijuojantis	Pieštuko spaudimas smarkiai vaijuojantis	Pieštuko spaudimas smarkiai vaijuojantis		

Baimė, baimė išreikšti save,				
Vienas ar daugiau langų, kurių viena briauna susilieja su namo siena arba stogo pakraščiu	Detalus žievės vaizdavimas, užbrūkšniuotas kamienas	Apskritos akys su vyzdžiais, neliečiančiais akių kontūrų		
Tvora		Tuščios akys (be rainelės ir vyzdžių)		
		Užjuodinta rainelė arba visiškai užjuodintos akys		
		Nupiešti dantys, ypač jei jie išskirti linija stipriai spaudžiant pieštuką.		
Laužtos ir kampuotos linijos	Laužtos ir kampuotos linijos	Laužtos ir kampuotos linijos		
Kontrolės įspūdis				
Lango stiklas vaizduojamas suskirstant langą į kvadratus		Aksesuarai (diržas, segtukai, raišteliai, mazgai		
Įtampa, emocinė įtampa				
		Sučiaupta burna, vaizduojama vienu brūkšniu		
		Prie kūno prispaustos		
Daug vienodų detalių (įtemptas santykis su objektu)	Daug vienodų detalių (įtemptas santykis su objektu)	Daug vienodų detalių (įtemptas santykis su objektu)		
Simetrijos perteklius				
Gausūs dūmai				
<i>stiprus</i> pieštuko spaudimas	<i>Stiprus</i> pieštuko spaudimas	<i>Stiprus</i> pieštuko spaudimas		
Linija Perspausta, kai nuo pieštuko spaudimo kone glamžosi ar įplyšta popieriaus lapas arba priešingoje lapo pusėje atsispaudžia piešinys	Linija Perspausta, kai nuo pieštuko spaudimo kone glamžosi ar įplyšta popieriaus lapas arba priešingoje lapo pusėje atsispaudžia piešinys	Linija Perspausta, kai nuo pieštuko spaudimo kone glamžosi ar įplyšta popieriaus lapas arba priešingoje lapo pusėje atsispaudžia piešinys		
Užjuodinimas	Užjuodinimas	Užjuodinimas		

Demonstratyvumo požymis				
Vila, rūmai, pilaitė, bažnyčios, trobelės ant vištos kojelių	Juokdarys, klounas	Ilgi plaukai, kruopščiai nupiešta šukuosena arba skrybėlė		
Balkonas	Egzotinis medis	Drabužių raštas, kišenės, apdaila. Papuošalai (ypač didelis jų kiekis), Papildomi nefunkcionalūs daiktai (gėlytė, kamuoliukas, vėliavėlė)..		
Didelis įvairių detalių skaičius	Didelis įvairių detalių skaičius	Didelis įvairių detalių skaičius		
Nepaastovumo pojūtis				
		Paryškintos pėdos (didelės, nupieštos stipriai spaudžiant pieštuką		
		Nenupieštos pėdos		
Pasyvumas				
Nėra judėjimo. (dūmai iš kamino, debesys, vėjo judinamos langinės, augalai, gyvūnai ar kt būtybės.	Nėra judėjimo.	Nėra judėjimo.		
Intraversija, santykiai su motina				
Maži langai ir durys	Siauras vainikas	Mažos akys		
Mažas langų kiekis				
Kairė lapo pusė				
Mažas namas				
		Ilga, liesa, ištempta figūra labai siaurais pečiais		
		Ryškių kampų stačiakampio arba trikampio fomos kūnas		

Ekstraversija,				
	Plačiai į šalis einančios šakos			
Piešinys dešinėje pusėje	Piešinys dešinėje pusėje	Piešinys dešinėje pusėje		
		Didelės akys		
		Rankos plačiai ištiestos į šalis		
		Kojo išskėstos		
Pusiausvyra				
namas centrinėje lapo dalyje				
Gera emocinė būseną				
		Malonus bendras piešinio įspūdis		
		Linksmas žmogus		
Liūdesys				
Lietus	Medis be lapų, mažai šakų			
Epizodinis tėvų buvimas, nepakankamas autoritetas				
Labai maža saulė	Labai maža saulė	Labai maža saulė		
Nukirsta lapo kampe	Nukirsta lapo kampe	Nukirsta lapo kampe		
Saulė, kurią dengia kalnai, namo stogas arba debesis				
Pasąmoninis prisirišimas prie motinos				
		bamba		
Dvasingumas, troškimas pakilti arba laisvės poreikis				
Paukštis				
Geras savęs vertinimas				
		Didelis žmogeliukas		
		Daug vietos užimantis personažas		
Linija Užtikrinta, tvirta ir tiesi, nei per daug ryški, nei pernelyg blyški	Linija Užtikrinta, tvirta ir tiesi, nei per daug ryški, nei pernelyg blyški	Linija Užtikrinta, tvirta ir tiesi, nei per daug ryški, nei pernelyg blyški		
Piešinys Paslinktas į viršų (kompensacinis)	Piešinys Paslinktas į viršų (kompensacinis)	Piešinys Paslinktas į viršų (kompensacinis)		
Švelnumas, atvirumas, sutarimas.				
Lenktos linijos	Lenktos linijos	Lenktos linijos		

Pedagogų pateikti duomenys apie vaikus

Tiriamasis, metai	Duomenys apie šeimą	Pedagogų charakteristika Probleminė sritis	Diagnozė	Spec. pagalba	Naktų skaičius per savaitę	Nakvojimo priežastys
A1, 6 m.	Pilna šeima. 3 vaikai. Tėvas įkalinimo įstaigoje. Mama nedirbanti	Agresyvus, pavydus, atiminėja daiktus. Erzina vaikus. Konkrečioje veikloje, reikalaujančioje mąstymo, kūrybiškumo, piešimo įgūdžių, nepasitikintis savimi.	-----	Psichologo pagalba dėl agresyvumo.	Visą darbo savaitę (4 naktys)	Neįvardinta
A2, 6 m.	Vieniša mama. Vienas vaikas	Agresyvus. Iš karto puola muštis dėl smulkmenų, ima kumščiuotis ir neįaučia ribų. Muša ir mergaites.	-----		1 – 2 naktis per sav.	Dėl mamos darbo grafiko
A3, 7 m.	Mamos nėra. Augina tėvas su kita moterimi.	Neišryškėjęs destruktivus elgesys. Tyli, jautri.	-----		Visą darbo savaitę (4 naktys)	Neįvardinta
A4, 6 m.	Daugiavaikė mama. Vieniša.	Uždara, linkusi muštis su berniukais.	Kalba	Logopedo pagalba	Visą darbo savaitę (4 naktys)	Neįvardinta
A5, 6 m.	Vieniša mama. Tėvas lanko.	Impulsyvus. Emocingai, neadekvačiai reaguoja į situacijas. Ima staigiai šaukti, verkti.	-----		Kartais nakvoja. 1 – 2 naktis per sav.	Dėl mamos darbo grafiko

3 priedo tęsinys

A6, 6 m.	Vieniša mama. Tėvas įkalinimo įstaigoje. Šeimoje du vaikai. Mama laukaisi trečio vaiko. Vaikas savaitgaliais grįžta į laikinus globos namus. Mama stengiasi atgauti vaikų globą.	Impulsyvus, perdėtai, neadekvačiai emociškai reaguoja į situacijas, neprognozuojama s.	Kompleksni ai sutrikimai, dė mesio, kalbos (nežymus kalbos neišsivystym as), mokymosi sunkumai dėl sulėtėjusių otorikos, s pažintinės ir socialinės raidos.	Logopedo ir specialiojo pedagogo pagalba	Visą darbo savaitę (4 naktys)	Neįvardi nta
A7, 6 m.	Vieniša mama. Tėvas įkalinimo įstaigoje. Mama laukaisi trečio vaiko. Vaikas savaitgaliais grįžta į laikinus globos namus. Mama stengiasi atgauti vaikų globą.	Nepasireiškia destruktivus elgesys, tačiau yra mokymosi (pažinimo), suvokimo sunkumų.	-----		Visą darbo savaitę (4 naktys)	
A8, 7 m.	Tėvai išsiskyrę. Mama gyvena su kitu vyru. Du vaikai šeimoje. Augina broliuką nuo kito vyro.	Viskam prieštaraujanti elgesys. Visą daro atvirkščiai nei prašo auklėtoja. Konfliktuoja su vaikais, mušasi. Vagia vaišes iš vaikų spintelių. Vis dar šlapinasi į lovą.	-----		Visą darbo savaitę (4 naktys)	
A9, 6 m.	Mamos ir tėvo nėra. Globoja močiutė.	Įvardinta kaip turinti problemų su nervais. Ypatingai irzli ir agresyvi pasidaro savaitės pabaigoje. Vagia iš vaikų spintelių vaišes/	-----		Visą darbo savaitę (4 naktys)	
A10, 6 m.	Pilna šeima.	Paklusni mergaitė, nekelianti problemų grupėje. Labai drovi, nepasitikinti savimi.	-----		Kartais nakvoja	Dėl tėvų darbo grafiko

Dailės terapijos sesijų programa bendravimo įgūdžių plėtojimui eksperimentinės grupės dalyviams

Sudaryta darbo autorės, remiantis Marder (2010), Oaklander (2007), Vaitkevičienės (2006) rekomendacijomis

Veiklos struktūra:

1. *Apšilimas* (pokalbis, trumpi piešimo pratimai)
2. *Kūrybinė veikla* (individuali/kolektyvinė)
3. *Apibendrinimas* (verbalizacija; darbų apibūdinimas, pavadinimo įvardijimas)

Taisyklės:

1. Klausyti, kai draugas/pedagogas kalba.
2. Piktai, pašaipiai nekomentuoti kitų vaikų darbų.

Eil. Nr./ Tema	Veiklos struktūra	Tikslas	Priemonės	Data
1. Šeima	<i>Apšilimas</i> Nuteikiamasis pokalbis;	Per pokalbį nuteikti darbui.	-----	
	<i>Kūrybinė veikla</i>	Šeimos santykių ypatumai vaiko akimis piešinyje	A4 formato baltas lapas, paprastas pieštukas, spalvoti pieštukai	
	<i>Apibendrinimas</i>	Verbalizacija. Apibūdinti savo piešinį.	-----	
2. Gražus piešinys	<i>Apšilimas</i>	Nuteikimas darbui		
	<i>Kūrybinė veikla</i>	Atskleisti emocinius ypatumus per piešinį	A4 formato baltas lapas, paprastas pieštukas, spalvoti pieštukai	
	<i>Apibendrinimas</i>	Verbalizacija. Papasakoti apie savo piešinį.		
3. Nuotaika	<i>Apšilimas</i> Nuteikiamasis pokalbis; Saulės spinduliai – piešimo pratimas	Atpažinti emocijas pagal piktogramas ir jas įvardinti. Skatinti verbalinę raišką, Per piešimo pratimą mažinti įtampą, skatinti atsipalaiduoti ir nuteikti tolimesnei kūrybinei veiklai	A1 formato lapas, kreidelės, skirta visai grupei bendram darbui	
	<i>Kūrybinė veikla</i>	Sudaryti galimybę išreikšti savo nuotaiką spalvomis.	A2 formato balti lapai su žmogaus siluetu statiška poza, guašas, teptukai.	
	<i>Apibendrinimas</i>	Suteikti galimybę vaikams pakomentuoti savo darbą (reflektavimo įgūdžiai)	-----	

Eil. Nr./ Tema	Veiklos struktūra	Tikslas	Priemonės	Data
4. Liūdna nuotaika	<i>Apšilimas</i> Nuteikiamasis pokalbis;	Per pokalbį nuteikti darbui. Sudaryti vaikams galimybę verbaliai išreikšti mintis apie liūdną nuotaiką. Kodėl taip kartais jaučiamės? Kas mus lūdina?	-----	
	<i>Kūrybinė veikla</i> Apskritas piešinys – užduotis “žymiklis”	Suteikti galimybę išreikšti liūdną nuotaiką piešinyje.	A3 formato lapai su apskritimu, guašas	
	<i>Apibendrinimas</i>	Verbalizacija. Apibūdinti savo piešinį pagal savo galimybes, suteikti jam pavadinimą.	-----	
4. Džiaugsmas	<i>Apšilimas</i> Pokalbis apie žmogaus nuotaikas, naudojant emocijų piktogramas, gimtadienio kepurėlę. Piešimo užduotis Klounas (bendras kūrybinis darbas)	Nuteikimas darbui per pokalbį apie teigiamas emocijas. Suteikti galimybę verbaaliai reikšti mintis, bendradarbiauti, susivienyti bendram tikslui.	Emocijų piktogramos, gimtadienio kepurėlė, A1 formato lapas, kreidutės	
	<i>Kūrybinė veikla</i> Individualus kūrybinis darbas - klouno kepurėlės dekoravimas	Suteikti galimybę patirti sėkmės pojūtį	Kepurėlių trafaretai, guašas	
	<i>Apibendrinimas</i>	Sudaryti vaikams galimybę parodyti savo atliktus kūrybinis darbus, būti išklausytiems, apibendrinant veiklos temą. (reflektavimo įgūdžiai)	-----	
5. Gražus piešinys – bendras darbas	<i>Apšilimas</i> Nuteikiamasis pokalbis; Saulės spinduliai – piešimo pratimas	Atpažinti emocijas pagal piktogramas ir jas įvardinti. Skatinti verbalinę raišką, Per piešimo pratimą mažinti įtampą, skatinti atsipalaiduoti ir nuteikti tolimesnei kūrybinei veiklai	A1 formato lapas, kreidelės, skirta visai grupei bendram darbui	
	<i>Kūrybinė veikla</i>	Sudaryti galimybę išreikšti savo nuotaiką spalvomis.	A2 formato balti lapai su žmogaus siluetu statiška poza, guašas, teptukai.	
	<i>Apibendrinimas</i>	Suteikti galimybę vaikams pakomentuoti savo darbą (reflektavimo įgūdžiai)		

Namo piešinio protokolas
sudaryta pagal Vaitkevičienės (2006) protokolo formą

Nr.	Pagrindinės kategorijos	Pagrindinių kategorijų sudėtinės dalys	I	II	Interpretacija
			+/-	+/-	
	Namas				Atspindi socialini jausmą, atspindi ar vaikas yra atviras ar ne su artimiausiais žmonėmis. (Bedard, 2010).
1.	Dydis	Didelis namas			Vaikas labiau išgyvena emocinį, o ne protinį tarpsnį (Bedard, 2010)
		Ypač didelis, užimantis visą lapą (kai kiti piešiniai nėra tokie dideli)			Vaiko gyvenimas apsiriboja jo namu (Vengeris).
		Mažas namas			Atspindi labiau į save susitelkusio, užduodančio sau klausimus vaiko būseną (Bedard, 2010).
		Ypatingai mažas, nors kitų piešinių nesumažintas			Silpni namų ryšiai, vaikas neturi „namų jausmo“ ir saugumo pojūčio. Neretai žemos savivertės požymis
2.	Forma Benoit J.A., Pettinati G., 2012	Apskritos formos			Pasyvus arba meniško temperamento
		Kampuotos formos			Veiklumas, racionalumas
		Vila, rūmai, pilaitė, bažnyčios, trobelės ant vištos kojelių			Būdinga demonstratyviems vaikams (Vengeris)
		Falo formos pilis			Benoit J.A., Pettinati G.
		Parduotuvė			
		Ilgoninė			
		mokykla			
		Teatras, koncertų salė			
		Bažnyčia			Simbolizuoja dvasinius interesus
		Kalėjimas			
		Trobelė			
		Restoranas			
		Dangoraižis, daugiabutis			
3.	Erdvės išnaudojimas Benoit J.A., Pettinati G.	Centrinė dalis			Pusiausvyros zona, interesų centras
		Nusileidimas žemyn			Išsekimo jausmas ir poreikių patenkinimo siekimas realybėje
		Pakilimas aukštyn			Dideli, nerealistiniai tikslai, intelektualinė ir svajonių zona
		Nukrypimas kairėn			Polinkis į emocingumą ir impulsyvumą, subjektas atsigręžęs į praeitį ir susirūpinęs pačiu savimi Benoit J.A., Pettinati G.
		Nukrypimas dešinėn			Polinkis į racionalumą ir griežtumą, subjektas žvelgia į ateitį ir yra susirūpinęs kitais žmonėmis. Benoit J.A., Pettinati G.
		Nukrypimas viršun ir kairėn			Ypatingas drovumas, atsiminimų, praeities, motinos ieškojimas, ribotas veiklumas
		Nukrypimas apačion kairėn			Polinkis į priklausomybę, nesaugumo jausmas arba depresyvi nuotaika.
		Nukrypimas viršun ir dešinėn			Bėgimas į svajonių pasaulį, nerūpestingumas, impulsyvumas
		Nukrypimas apačion ir dešinėn			Noras gauti ką nors materialaus
		Simetrija (vienas ar daugiau elementų įprasta piešiant namą)			Rodo pusiausvyrą, tvirtumą
		Simetrijos perteklius			Susikaustymas, vidinė įtampa arba obsesinis elgesys.
		Asimetrija (labiau pasireiškia namo aplinkoje)			Pusiausvyros stoka, keitimasis, neprisitaikymas.
		Asimetrijos perteklius			Blogai orientuojamas erdvėje, jaučia vidinės pusiausvyros stoką arba nepripažįsta nustatytų taisyklių

4.	Elementai, perteikiantys judėjimo išpūdį (dūmai iš kamino, debesys, vėjo judinamos langinės, augalai, gyvūnai ar kt būtybės. Benoit J.A., Pettinati G.	Nėra judėjimo			Subjektas neaktyvus, sustingęs, labiau linkęs į pasyvumą.
5.	Langai ir durys – požiūris į bendravimą	Dideli langai ir durys, ypač atidaryti			Plačių santykių siekimas, ekstraversija, bendravimas. Vengeris
		Maži langai ir durys			Tipiški introvertiškų, uždarų vaikų piešiniai. Vengeris
		Langų grotos Langų rėmai, primenantys grotas			Vaikas bijo agresijos, reikalauja apsaugos nuo aplinkinio pasaulio. Nelaisvės, priklausymo nuo tėvų pojūtis
6.	Durys – namo korpuso anga	Durys mergaičių piešiniuose			Gali turėti seksualinę konotaciją. Benoit J.A., Pettinati G.
		Namas be durų			Rodo vaiko uždaramą išoriniam pasauliui
		Dviejų pagrindinių durų vaizdavimas			Tėvų nesutarimo ženklas, nepaisant to, ar jie išsiskyrę ar ne. Papildomos durys gali reikšti norą pabėgti
		Mažos durys			Vaikas nesutinka kitų pakviesti į savo buveinę. Į savo pasaulį įsileidžia ne visus – ar tai būtų draugai ar tėvai. Tokiam vaikui nelabai patinka, kai jo klausinėjama ar jis per daug prižiūrimas (Bedard, 2010).
		Didžiulės durys			Svetingumas (Bedard, 2010).
		Siauros, labai mažos durys			Sunkumai užmegzti ryšį su kitais žmonėmis arba nepasitikėjimas
		Pernelyg didelės durys			Priklausomybė nuo kitų, nesugebėjimas išreikšti save.
		Stačiakampio formos durys apvestos juoda stora linija			Nerimas, kurį kelia sąlytis su kitais žmonėmis
		Didesnio pločio nei aukščio durys			Subjektas labiau stebi kitus, užuot su jais saveikavęs
		Kvadratinės durys			nebranda
		Išskirtinės formos durys (strėlės pavidalo, dvivėrės)			Brandumas, originalumas
		Uždarytos durys su rankena			Didesnės atsivėrimo kitiems ir socialinių įgūdžių galimybės
		Atviros durys			Pasitikėjimu grįstas požiūris, meilės laikymas ir kartu problemos, patiriamos norint išsaugoti intymumą.
		skambutis			Noras būti perspėtam iš anksto
		Durų akutė			Nepasitikėjimas, noras matyti, kas ateina, turėti santykių pasirinkimo galimybę.
		Žibintas			Noras aiškiai matyti situaciją šeimoje
		Tapatybės lentelė			Noro pranešti apie save svarba
		Pilies pakeliamasis tiltas			Didelis poreikis apsaugoti, po kuriuos slepiasi agresyvumas
		Pašto dėžutė			Noras palaikyti tolimus ryšius
		Rakto skylutė			Smalsumas (be kita ko, seksualinis)
Rankena durų viduryje			Nepriklausomybės, savarankiškumo siekiantis vaikas, mėgstantis išsiskirti iš kitų. Gali būti kiektakaktis, elgtis kaip jam patogiu (Bedard, 2010).		
Rankena kairiau			Vaiko mintys susijusios su praeitimi. Geriau su juo kalbėti apie teigiamus ir palankius praeities įvykius, kad būtų sustiprintas jo tikėjimas ateitimi. Nemėgsta pernelyg staigių pasikeitimų. Savo elgesiu nerodo poreikio užaugti, kartais lieka panašus į kūdikį (Bedard, 2010).		

		Rankena dešinėje			Vaikas ieško pokyčių, jam patinka, kai su juo kalbama apie tai, kas laukia, apie būsimas pramogas. Jaučia poreikį nuolat būti skatinamas ir motyvuojamas. Sunku įsijausti į „čia ir dabar“. Patinka staigmenos.
7.	Langai	Mažas langų kiekis			Vaiko atsargumas (Benoit J.A., Pettinati G. 2012). Intravertas pratęs piešti mažai langų (Bedard, 2010).
		Didelis langų kiekis (7 ir daugiau)			Gausių, bet paviršutiniškų santykių, ryšių ieškojimas. (Benoit J.A., Pettinati G., 2012). Kuo daugiau langų, tuo labiau vaikas domisi, kas vyksta aplink jį (Bedard, 2010).
		Jeį nėra langų (pas vaiką piešinyje, jei jam daugiau nei 6 m.)			Emocinės arba intelekto problemos
		Daugybė standartinių langų kaip daugiabutyje			Kelia anoniškumo ir šeimos vertybių nebuvimo išpūdį.
		Vienas ar daugiau langų, kurių viena briauna susilieja su namo siena arba stogo pakraščiu			Byloja apie infantilišką priklausomybę, baimę išreikšti save
		Labai dideli langai, lyginant su visu namo plotu			Siejama ne tik su gebėjimu lengvai užmegzti ryšius ir smalsumu, bet ir su gėdos neįėjimu ir daugžodžiu, perdėtu paditikėjimu, net naivumu.
		Platūs langai			Rodo, kad vaikas labai domisi gyvenimu, bet gali atspindėti ir tai, kad vaikui nepavyksta būti patenkintam: jis visada trokšta daugiau ir geriau. Toks vaikas yra ambicingas ir reiklus (Bedard, 2010).
		Pernelyg maži langai			Nepasitikėjimas kitais žmonėmis, ryšių ribotumas, siauras požiūris, o kartais – trumparegystė.
		Maži langai			Rodo, kad su vaiku reikia elgtis santūriai ir atsargiai. Neužduoti per daug klausimų, nesekti judesiu.
		Išsiskiriantis langas (pastogės langelis, apskritas langas ir kt.)			Rodo vaiko kitiškumo jausmą šeimoje, jo skirtingumą.
		Langelis namo palėpėje (atsiminimų vieta)			Gali reikšti prisirišimą iš vieno mirusių senelių.
		Lango stiklas vaizduojamas suskirstant langą į kvadratus			Taip lango anga uždaroma, o tai kelia kontrolės išpūdį
		Užuolaidos			Koketiškumas, galimybė pasislėpti nuo saulės
		langinės			ta pati funkcija kaip ir užuolaidų – apsaugoti gėdingumą, bet taip pat duoda galimybę išreikšti save arba nuo to susilaikyti jas uždarant arba atidarant, nes tai padeda kontroliuoti ryšius.
		Uždarytos langinės			Kaip užmerktos akys, gali reikšti bėgimą į svajonių pasaulį.
Balkonas			Atvirumas pasauliui, bet taip pat ir savęs demonstravimas.		
8.	Tvora Benoit J.A., Pettinati G.				Vaikas bijo agresijos, reikalauja apsaugos nuo aplinkinio pasaulio
9.	Sienos ir stogas Vengeris ??	Paryškintos sienos (išskirtos linija stipriai spaudžiant pieštuką arab daug kartų brėžtomis linijomis.			Patikimumo poreikis, nerimastingumas, nepakankamas pasitikėjimas savimi.
		stogas			Simbolizuoja globą, sąmonę ir dvasingumą. Benoit J.A., Pettinati G.
		Ištįsęs trikampio formos stogas			Vyriškumo požymis
		Suapvalintas stogas			Susijęs su moteriškumu
		Stogas, kurio keturkampis viršuje siaurėja			Pusiausvyros ir stabilumo ženklas
		Stogas platesnis už sienas			Byloja apie impulsus nustelbiančią valią, atsakomybės jausmą, glibėjišką elgesį.
		Stogo detalės (čerpės ir pan.)			Siejama su smulkmeniškumu ir moteriškumu.
		Paryškintas stogas			Gali atspindėti tėvų hiperglobą (taip tokios globos poreikį) arba racionalaus prado dominavimas, intelektualizmas (stogas – galva)

10.	Kaminas	Dūmai		Teikia žinių apie šeimos jausmus ir jų pobūdį (Bedard, 2010).
		Su rūkstančiais dūmais		Namo viduje verda gyvenimas (Benoit J.A., Pettinati G., 2012).
		Lengvas, į siūlelį panašus brūkšnys		Dvi galimybės: <ul style="list-style-type: none"> • Ugnis gęsta • Ji ką tik užkurta • Pvz. Nupieštas lengvas dūmas, dideli langai ir linksmos spalvos rodo naują įvykį (namų židinyje ką tik pradėjo degti nauja ugnis). (Bedard, 2010).
		Dūmai rūksta su pertrūkais		Mažų rūpesčių ženklas, kai kurie šeimos nesutarimai ar sunkumai kelia lūdesį (Bedard, 2010).
		Intensyvūs dūmai		Agresija (Bedard, 2010).
		Panašūs į juodą debesį		Pranašauja audrą šeimoje (Bedard, 2010).
		Be dūmų		Spontaniškumo nebuvimas šeimoje, jausmų slopinimas.
		Gausūs dūmai		Namuose, dažnai tarp tėvų, tvyro vidinė įtampa. Gali reikšti ir sunkiai kontroliuojamą impulsyvumą.
		Kaminas ant stogo nuolydžio ir yra įstrižas		Nesubrendimo ir nesaugumo požymis.
		Falo formos kaminas		Ypač berniukų piešiniuose, gali būti susijęs ir su seksualumu: mažytis kaminas – tai varžymosi požymis, o didesnis nei normalus rodo domėjimąsi šiuoklausimu.
		Televizijos antena		Noras bendrauti.
		Vėliava		Tapatybės ir pasididžiavimo ženklas
		žaibolaidis		Poreikis apsiginti nuo nerimo
		Vėjarodis		Atspindi nestabilią aplinką
Kryžius		Egzistenciniai klausimai, potraukis prir dvasinių dalykų.		
11.	Kas gyvena name? Benoit J.A., Pettinati G.	Jeį vienas žmogus		Neretai išreiškia depresinė tendencija, vienvėsi jaumas
		Seni žmonės (jei kartu negyvena jauni)		subdepresija
12.	Negrabiai nupieštas namas, primityvus Benoit J.A., Pettinati G.			Byloja apie subjekto nesubrendimą, priešinimasi nupiešti namą, kuris atspindi priešinimasi savo gyvenamajai aplinkai
13.	Namas su daug detalių Benoit J.A., Pettinati G.			Kruopšti asmenybė, susidomėjimas užduotimi, gebėjimas bendradarbiauti
14.	Namo aplinka	Ryšys tarp namo ir aplinkos atskleidžia piešėjo socialinę adaptaciją		
		Aplinkos nebuvimas		Labiau į racionalumą linkęs piešėjas gali piešti tik namą. Kitais atvejais rodo egocentriškumą, perdėta susikoncentravimą į save, kuris išreiškiamas vaizduojant didelį namą su didžiulais langais.
		Mažas namas su užvertais langais tuščiam popieriaus lape		Pabėgimo ir užsidarymo savyje ženklas

15.	Namą supantys elementai	<i>horizonto linija</i> skiria popieriaus lapą viršutinę dalį nuo apatinės		Skiria tikrovę nuo įsivaizduojamo pasaulio. Tai brandos ir gebėjimo vertinti požymis.
		Kalnuotas kraštovaizdis		Rodo sunkumus arba tikslo siekimą.
		Plokštuma		Simbolizuoja monotonišką ir ramų pasaulį.
		Dangus (mėlyna spalva, linijos)		1. emocinis namų klimatas (gražus oras, audra, diena, naktis), svajonių simbolis.
		Balti, nedideli ir lengvi <i>debesys</i>		Gali atspindėti polinkį skrajoti padebesiais
		Pilki ir juodi <i>debesys</i>		rūpesčiai
		Lietus		Ašaros, liūdesys, monotonija
		Audra su žaibais		Destrukcinis sutrikimas. Vaikų piešiniuose retai pasitaikantis, gali būti aiškinamas kaip nerimo ženklas, slepiamų dalykų paslaptinumas arba seksualumas, kuris sukelia kaltės jausmą.
		<i>Saulė</i>		Autoriteto simbolis
		Saulė dešinėje pusėje		Siejama su tėvu
		Kairėje pusėje		Autoritetas priklauso motinai (taip būna daugelyje nepilnų šeimų)
		Lapo centre saulė (retai pasitaiko)		Autoritetu dalijasi abu tėvai
		Saulė užimanti daug vietos kartu su spinduliais		Rodo nepakeliamą valdžią
	Nukirsta lapo kampe		Epizodinis tėvų buvimas ir nepakankamas autoritetas	
		Labai maža saulė		Epizodinis tėvų buvimas ir nepakankamas autoritetas
		Saulė, kurią dengia kalnai, namo stogas arba debesis		Rodo trūkstamą autoritetą, bet gali rodyti, kad kažkas įsiterpęs tarp vaiko ir vieno iš tėvų, turinčio autoritetą.
		Saulė su nupieštu veidu		Subjekto nebrandumas, infantilinės stadijos animizmas ir Edipo kompleksas
		Trikampio formos spinduliai		Tam tikras autoriteto agresyvumas
		Kelios saulės		Keli autoritetai (priklausimai ar kairėje ar dešinėje, siejami su vyrišku ar moterišku).
		<i>Žemė</i> , vaizduojama kaip ištisinė linija arba linija su žole		Prisitaikymo prie realybės požymis
		<i>Gėlės</i>		Simbolizuoja norą patikti.
		<i>Medis</i> ne toks efemeriškas kaip gėlė		Jei piešiamas spontaniškai, pagal jo apksritą arba falą formą, tai kaip poreikis išreikšti save kaip berniuką arba mergaitę.
		<i>Vanduo</i>		Ryšio su motina svarba
		<i>Vandens įvaizdis – ramus, audringas, kunkuliuojantis</i>		Atspindi motinos elgesį vaiko atžvilgiu.
		<i>Fontanai, vandens čiurkšlės</i>		Vaikai, kenčiantys nuo naktinio šlapimo nelaikymo.
		<i>Takelis arba kelias</i>		Noras bendrauti su išoriniu pasauliu ir atsivėrimą jam. Kelias dažniausiai būna paprastas, atviras
		<i>Jei baigiasi ties konkrečiu objektu</i>		Objektas subjektui svarbus
<i>Vingiuojantis kelias</i>			Polinkis slėpti tam tikrus dalykus	
<i>Platus</i>		Gebėjimas laisvai bendrauti		
<i>Siauras</i>		Mainų sunkumas.		
<i>Besišakojantis kelias</i>		Svyravimas, nestabilumas		
<i>Su namo durimis sujungtas kelias</i>		Svečių priėmimas šeimoje		
<i>Pavaizduoti laiptai</i>		Svečių atranka		
<i>Koridorius</i>		Tam tikras santūrumas		
<i>Tvora</i>		Apribojimas. Teritorijos apsauga		

16.	Pavaizduoti keli namai			Vaikai auginami keliose šeimose.
		<i>Du susieti namai</i>		Mažylio, kurio tėvai išsiskyre, puiešinys. Reikš troškimą, kad tėvai toliau bendrautų
		<i>Automobilis</i>		Vyriška jėga. Labiau pasireikšia pas berniukus piešiniuose.
		<i>Gyvos būtybės, gyvūnai</i>		Dažnai egzistuoja tikrovėje, nes auginama namie. Parodo gyvūnui jausmų svarbą. Gyvūnas gali būti pažįstamo asmens simbolis.
		<i>Šuo</i>		Namų sargas
		<i>Laukinis gyvūnas</i>		klasikinis instinktų ir impulsyvumo, kurį reikia prisijaukinti ir suvaldyti, simbolis
		<i>Paukštis</i>		Dvasingumas, troškimas pakilti arba laisvės poreikį.
	<i>Personažai, jei įvardijami kaip pažįstami</i>		Suteikia informacijos apie tarpusavio santykius. Jei nepažįstami – apie patį vaiką.	

Medžio piešinio protokolas
sudaryta pagal Vaitkevičienės (2006) protokolo formą

Vaiko vardas
Data

Nr.	Pagrindinės kategorijos	Pagrindinių kategorijų sudėtinės dalys	I	II	Interpretacija
			+/-	+/-	
1.	Medis				Susijęs su fizinėmis, emocinėmis ir protinėmis vaiko savybėmis, o svarbiausia – jo pašmone (Bedard, 2010).
	Medžio tipas, veislė, rūšis	Egzotinis medis			Kai vaikas gyvena, ten kur jie neauga – demonstratyvumas (Vengeris, 2008).
		Išdžiūvęs, negyvas, nulūžęs ar nukirstas medis			Išreikšta depresinė tendencija. (Vengeris, 2008).
2.	Medžio dalys	Šaknys – kamienas – vainikas			Kryptis iš apačios į viršų asocijuojasi su judėjimu laike; Medžio dalys siejamos su kūno dalimis (Vengeris, 2008).
		Medžio šaknys			Vaiko santykis su savo preitimi ir šeima rodiklis. Taip pat asocijuojasi su kojomis ir atspindi stabilumą/nestabilumą (Vengeris, 2008).
		Šaknų, apatinės (storosios) kamieno dalies vyravimas			Vaiko orientacija į praeitį, t.y. menkas pasitenkinimas dabartimi ir ateities planų nebuvimas (Vengeris, 2008).
		Pernelyg didelės, detaliai išryškintos šaknys			Dažnai rodo aštrų atramos ir prieraišumo poreikį
		Šaknų be žemės arba kabančių virš žemės vaizdavimas			Dažnai pasitaiko pabėgėlių, emigrantų ir kitų vaikų, netekusių įprastinio pagrindo, piešiniuose. (Vengeris, 2008).
		Medis be šaknų, kai pats medis nupieštas ant apatinio lapo krašto arba kai yra atraminė linija, vaizduojanti žemę			Normalu (Vengeris, 2008).
		Medis tarsi kabantis ore ir nupjautas iš apačios (be šaknų ir praplatėjimo apatinėje kamieno dalyje			Menkos buitinės orientacijos, silpno prisirišimo prie namų ir šeimos požymis. (Vengeris, 2008).
3.	Kamienas				Atspindi santykį su dabartimi, taip pat simbolizuoja liemenį (Vengeris, 2008). Kamieno pagrindas suteikia žinių apie vaiko fizinę energiją ir apie pastovumą, kurį lemia aplinka (Bedard, 2010).
		Kuo kamienas prie pagrindo storesnis			Tuo labiau vaikas “įsišaknijęs”, lengvai prisipildo energijos (Bedard, 2010).
		Plonas pagrindas, nespaudžiant pieštuko			Trapios sveikatos vaikas (Bedard, 2010).
		Kamieno aukštis ir storis			Rodo vaiko nusistatymą ir santykį su aplinka. Vaikas panašus į piešiamą kamieną, jis perkelia į piešinį tai, kaip save suvokia socialinėje aplinkoje ir kokią vietą joje užima (Bedard, 2010).
		Kamienas vyrauja kitų dalių atžvilgiu			Išreikštas gyvenimo principas “čia ir dabar”. Toks santykis normalus ikimokyklinio amžiaus vaikui. Vyresnio amžiaus vaikų piešiniuose – vaikas pasinėręs į dabartinės buitinės arba psichologines problemas.
		Detalus žievės vaizdavimas, užbrūkšniuotas kamienas			Būdingi bijant agresijos, siekiant apsiginti nuo aplinkinio pasaulio.

		Drevė		Paprastai tai rodo, jog praityje vaikas išgyveno psichinę traumą ?(drevė – tai medžio liga)
		Ryški drevė		Neretai rodo esant vidaus organų ligas, ypač psichosomatines (kamienas – liemu)
		Drevėje nupieštas paukštis arba voverė		Gali būti kaip poreikio būti apgintam ir jaustis jaukiai (ypač kai jaučiamas jo trūkumas). (Vengeris, 2008). Seksualumo nubudimas (Bedard, 2010).
4.	Šakos			Asocijuojasi su rankomis, atspindi santykių ypatumus (Vengeris, 2008). Šakos ir lapai atskleidžia vaizduotę ir kūrybiškumą (Bedard, 2010).
		Medis be lapų, mažai šakų		Vaikas jaučiasi liūdnas, stinga motyvacijos (Bedard, 2010).
		Plačiai į šalis einančios šakos		Ekstraversija, nusiteikimas bendrauti.
		Siauras vainikas		Tipiškas introvertiškiems vaikams, neturintiems didelio poreikio bendrauti (arba vengiantiems bendrauti)
		Šakos, apibrėžtos vainiką ribojančia linija		Būdingos vaikams, kurie stengiasi kontroliuoti savo ryšius (nepasitiki aplinkiniais)
		Smulkiai nupieštos, struktūruotos šakos		Leidžia manyti, kad vaiko ryšiai stabilūs.
		Nestruktūruotos šakos		Gali reikšti ryšių atsitiktinumą ir trumpalaikiškumą
		Šakos smailiais galais, primenančios durklą		Tipiškos agresyviems vaikams
		Į viršų nukreiptos šakos		Aktyvumo požymis
		Nuleistos į apačią (kaip gluosnio arba beržo svyruoklio)		Dažnas jėgų išsekimo, astenijos, prestos nuotaikos, depresinės arba subdepresinės būsenos požymis.
		Apkapotos arba aplaužytos šakos		Gali rodyti depresiją ir dažnai piešiamos vaikų, išgyvenusių psichinę traumą (prievartą, artimųjų mirtį, tėvų skyrybas, sunkų konfliktą mokykloje, karą ir t.t.)
5.	Vainikas			Asocijuojasi su ateitimi, taip pat su galva ir esamomis mintimis, planais, svajonėmis..
		Didelis, bet nedetalizuotas, eskizinis vainikas		Būdinga vaikams su apsauginiu fantazavimu. Rodo, kad vaikas labiau linkęs svajoti ir abstrakčiai planuoti negu realiai veikti ir konkrečiai planuoti savo veiksmus.
		Kruopščiai nupieštas detalizuotas vainikas		Būdingas vaikams, linkusiems detaliam planuoti veiksmus.
		Medžiai be lapų, medžiai žiemą(jei nupieštas vasarą)		Piešia dingus nuotaikai, esant depresinėms tendencijoms
		Gausi lapija		Galva pilna idėjų ir planų (Bedard, 2010).

Žmogaus piešinio protokolas
sudaryta pagal Vaitkevičienės (2006) protokolo formą

Vaiko vardas
Data

Nr.	Pagrindinės kategorijos	Pagrindinių kategorijų sudėtinės dalys	I	I	Interpretacija
			+	+	
			/-	/-	
					Intelektas. Taip pat atskleidžia piešėjo asmenybę, jo jausmus ir emocines problemas (Benoit, Pettinati, 2012)
1.	Žmogaus vieta erdvėje	Kairiau			Vaikas emocingas ir infantiliškas (Benoit, Pettinati, 2012)
		Dešiniau			Liudija apie vaiko intelektą ir brandą (Benoit, Pettinati, 2012)
		Lapo apačioje			Rodo materialumą ir konkretumą (Benoit, Pettinati, 2012)
		Lapo viršuje			Įsivaizduojami dalykai ir idealai (Benoit, Pettinati, 2012)
		Daug vietos užimantis personažas			Atspindi užtikrintumą, ekspansyvumą, pasitikėjimą savimi ir vystymąsi, o kraštutiniu atveju – kitus užgožiančią asmenybę (Benoit, Pettinati, 2012)
		Maža piešinio apimtis paliekant daug baltų plotų			Reiški kuklumą, baimę ir menką savigarbą (Benoit, Pettinati, 2012)
2.	Žmogus. Bendras vaizdavimo būdas	<i>Galvakojis</i> – sudarytas iš mažiau ar daugiau apskritos galvos su akimis ir burna ir nuo jos einančiais arba šalia nupieštais pagaliukais – rankomis ir kojomis (jų skaičius būna įvairus).			Būdinga maždaug 3 metų vaikams. Pradedant nuo 4 gyvenimo metų toks piešinys – vaizduojamosios funkcijos vystymosi sutrikimo požymis. Priežastys: protinis atsilikimas, mokymosi sutrikimas, pedagoginis apleistumas. Kartais atsiranda tokie piešiniai esant ūmaus streso būsenai ypatingai aukštam nerimo lygiui, ryškiai išreikštam impulsyvumui arba psichikos ligai.
		<i>Schemiškai pavaizduotas žmogus</i> (turintis ne tik galvą, bet ir liemenį) tarsi sudarytas iš atskirų dalių. Kojos piešiamos liemens šonuose			Būdinga ikimokykliniam amžiui
3.	Bendras įspūdis, išraiška	Malonus bendras piešinio įspūdis			Teigiamas požymis, leidžiantis numanyti apie gerą vaiko emocinę būseną.
		Nemalonus, atstumiantis piešinio įspūdis			Dažnas kokių nors emocinių problemų požymis. Būdingas negatyvizmui, asocialumui (antisocialumui), agresyvumui, ūmaus nerimo būsenai, aukštam impulsyvumui, depresijai. Tokių įspūdį dažnai sukuria psichinėmis ligomis sergančių vaikų piešiniai
		Linksmas žmogus			Teigiamas požymis
		Liūdnas žmogus			Astenija, depresija, subdepresija. Vieno požymio neužtenka tokiais išvadais daryti.
		Niūrus žmogus			Depresija, sergančių epilepsija, būdinga piešti. negatyvizmas
		Agresyvus žmogus			Agresyvumas, padidėjęs impulsyvumas. Kartais tai yra asocialumo arba antisocialumo požymis
		Keistas			Introvertų, šizoidinių asmenybių piešiniuose pasitaiko. Psichinio nukrypimo požymis (Vengeris, 2008).
		Karikatūriškas piešinys			Esant aukšto demonstratyvumo ir negatyvizmo deriniui. Dažnai pasitaiko esant negatyviam savęs pateikimui ir demonstratyviam nihilizmui.

4.	Poza ir rakursas	Stovintis žmogus		Labiausiai paplitęs vaizdavimo būdas
		Dinamikos perteikimas (žmogus eina, bėga arba ką nors dirba)		Aktyvumo, meninių polinkių požymis.
		Sėdinti figūra		Pasitaiko esant intelektualizmui (požymis nepatikimas).
		Gulinti figūra		Rodo pasyvumą, asteniją (nepakankamai patikima).
		Iš priekio		Labiausiai paplitęs
		Žmogaus profilio piešinys		Kartais rodo introvertiškumą (nepakankamai patikima).
		Trijų ketvirčių piešinys		Meninių polinkių rodiklis. Būdinga paaugliams, besimokantiems piešti.
		Iš nugaros		Tipiškas negatyvizmui, konfliktiškumui, bendravimo sutrikumui. Požymis nepraranda savo reikšmės ir tais atvejais, kai vaizdavimas iš nugaros pagrįstas bendra piešinio kompozicija.
5.	Lyties požymiai			Ikimokyklinio amžiaus ir jaunesniojo mokyklinio amžiaus vaikų žmogaus piešiniuose lytis dažniausiai arba neaiški, arba nustatoma tik pagal drabužius ir šukuoseną.
		Neįtikėtino vyriškumo požymiai (kruopščiai nupiešti raumenys, kūnų arba galūnių plaukuotumas, barzda, ūsai)		Berniuko piešinyje rodo vyriškų vertybių svarbą. Jei lydi nerimo požymiai – daug linijų, taisyčių ir pan., tai reiškia, kad paauglys nėra tikras dėl savo atitikties vyro idealui. Būdinga esant dideliame seksualumui arba padidėjusiam agresyvumui, jėgos kultui. Mergaitės piešinyje – didelis domėjimasis priešinga lytimi.
		Moters figūros paryškinta krūtinė ir klubai		Seksualinės srities sureikšminimas. Nerimo požymiai mergaitės piešinyje, sukonzentruoti tose kūno vietose, dažnai reiškia abejones dėl savo moteriško patrauklumo, negatyvų savo figūros vertinimą.
		Krūtinės vaizdavimas moters figūros piešinyje gerokai aukščiau arba žemiau negu ji turėtų būti		Rodo seksualines problemas.
		Spėneliai vyro figūros piešinyje, išskirta kūno dalis, panaši į genitalijas (stiprus pieštuko spaudimas, brūkšniavimas, daugybinės linijos, taisyčiai - tai nepriklauso nuo personažo lyties)		Seksualinių problemų požymis. Paaugliams jos įprastos. Esant jaunesnio amžiaus vaikų piešiniuose reikėtų specialiai išsiaiškinti priežastis.
		Lyties organo vaizdavimas (plastiniame piešinyje)		Didelis domėjimasis seksualiniu gyvenimu, o kartais – asocialumą. Būdinga paaugliams ir besimokantiems piešti.
		Per drabužius persiviečianti figūra		Seksualinės srities svarba
		Figūros, turinčios priešingos lyties požymių		Nesusiformavusios lytinės identifikacijos požymis (t.y. nepakankamai aiškus savo lyties suvokimas. Ankstyvajam paauglystės amžiui – normalu. Vyresniame mažiujame rodo infantilumą arba problemas seksualinėje srityje.

6.	Personažų vaizdavimas			Būdinga demonstratyviems meniškos prigimties vaikams (Vengeris, 2008).
		Princesė, riteris, kaubojus, superherojus ir t.t.		Rodo gyvą vaizduotę ir pašamininį identifikavimąsi su viena iš lyčių arba troškimais (turėti daugiau galios savo gyvenime kaip herojus) (Benoit, Pettinati, 2012).
		Aktorius/ė		Būdinga ypatingai demonstratyviems vaikams
		Juokdarys arba klounas		Esant aukšto demonstratyvumo ir žemos savivertės deriniui, negatyviam savęs pateikimui arba demonstratyviam nihilizmui
		Aukštą socialinę padėtį užimantis personažas (karalius/ė, princes, princesė, grafas ir pan.)		Būdinga vaikams su didelėmis pretenzijomis
		Riteris, herojus		Įprasta paaugliams. Ankstyvajame amžiuje tai gali reikšti, kad vaikas turi kai kurių paauglio bruožų.
		Antisocialiniai personažai (girtuoklis, narkomanas, nuskaltėlis ir kt.)		Negatyvizmas, asociali, antisociali tendencija (ypač jei piešinių lydi <i>moralizavimas</i> , pavaizduoto personažo smerkimas arba peikimas). Pastebimi, esant paauglystės krizei.
		Neigiami pasakų veikėjai (ragana, velnias)		Analogiškai interpretuojamam kaip antisocialiniai personažai
		Bedrabis, valkatat, elgeta ir pan. Senio, senės piešimas		Būdinga negatyvizmas, asociacijos tendencijos, piešinių personažai. Neretai vaizduojami esant depresinei, subdepresinei būsenai
		Turtingas, vargšas		Rodo materialinės padėties svarbą (paprastai – didelį nepasitenkinimą savo materialine padėtimi)
		Kariškis		Dažnas berniukų personažas. Mergaitės piešinyje galėtų reikšti vyrišką charakterį, agresyvumą, nepakankamą moteriškumą
		Milžinas		Vyriškų vertybių svarba, kartais – agresyvumas. Būdinga rigidiškiems vaikams.
		Robotas, ateivis		Tipiškiausias paauglystės amžiui. Būdinga introvertiškajam asmenybės tipui, šizoidinei akcentuacijai, turint bendravimo problemų. Atskirais atvejais pasitaiko esant psichikos nukrypimams.
7.	Galva ir veido bruožai	Galva		Galva vaizduojama didesnė visada mažų vaikų piešiniuose. Yra ta vieta, kurioje vyksta komunikacijos ir suvokimo procesai, padedantys perduoti (per burną) ir priimti (per akis ir ausis) informaciją iš aplinkos (Benoit, Pettinati, 2012).
		Veidas		Itin reikšminga emocijų išraiškos sritis. Galva ir veidas apskritai simbolizuoja protą, idėjas, mintis (Benoit, Pettinati, 2012).
		Veidas iš profilio		Dažnai reiškia polinkį pasišalinti – tai baimė pažvelgti tiesiai į akis arba susidurti su situacija. Dažniau pasitaiko lytinio brendimo amžiuje. (Benoit, Pettinati, 2012).
		Galvos nebuvimas		Esant ypač aukštam impulsyvumui, hiperaktyvumui, psichikos ligai
		Smarkiai padidintas arba sumažintas galvos dydis		Menkai išsivysčiusios vaizduojamosios funkcijos požymis. Kartais būdinga piešti vaikams, kurie didelę reikšmę teikia protinei veiklai. Maža – didelę reikšmę teikia fizinei jėgai ir nedidelę protinei veiklai (Vengeris, 2008).

Didelė galva		Didelė galva rodo savojo "Aš", kuris suvokiamas kaip gyvenimo centras arba esminė jo dalis, svarbą. Nuo 8 m. galva vaikų piešiniuose įgauna normalesnį dydį (Benoit, Pettinati, 2012).
Kvadratinis arba į priekį išsikišęs smakras		Valdžios ženklas (Benoit, Pettinati, 2012).
Akių dydis		Rodo, kiek vaikas atviras pasauliui arba jo norą matyti (Benoit, Pettinati, 2012).
Akys (piešinyje iš profilio – viena akis)		Yra daugumoje žmogaus piešinių.
Akių nebuvimas		Būna negatyvizmo, sumažėjusios motyvacijos, neigiamo požiūrio į tyrimą požymis. Pasitaiko esant giliai introversijai arba autizacijai. kartais tai rodo asteniją, jėgų nusilpimą arba depresinę (subdepresinę) būseną. Kai kuriais atvejais pasireiškia dėmesio ir savikontrolės sutrikimai, susiję su organiniu smegenų pažeidimu ir/arba impulsyvumu, hiperaktyvumu (Vengeris, 2008).
Užmerkto arba jų nėra		Nenoras matyti (Benoit, Pettinati, 2012).
Didelės akys		Ekstraversija, smalsumas (Benoit, Pettinati, 2012).
Mažos akys		Intraversija (Benoit, Pettinati, 2012).
Padidintas akių dydis, paryškinta akių forma, blakstienos		Demonstratyvumas (Vengeris, 2008). Gundymas (Benoit, Pettinati, 2012).
Platūs V formos antakiai		Piktožmogaus įspūdis (Benoit, Pettinati, 2012).
Smarkiai pakelti		Nuostaba arba panika (Benoit, Pettinati, 2012).
Platūs ir pasišiaušę antakiai		Pykčio ir impulsyvumo tvardymas (Benoit, Pettinati, 2012).
Apskritos akys su vyzdžiais, neliečiančiais akių kontūrų		Baimė (Benoit, Pettinati, 2012).
Akys vaizduojamos kaip paprasti taškiukai be akių obuolių		Rodo nepasitikėjimą, požiūrio ribotumą (Benoit, Pettinati, 2012).
Tuščios akys (be rainelės ir vyzdžių)		Astenija arba baimės
Užjuodinta rainelė arba visiškai užjuodintos akys		Dar iškalbingesnis baimių (fobijų) požymis
Burna		
Atvira arba spalva paryškinta burna		Galbūt vaikas neieško žodžio kišenėje (Bedard, 2010).
Burnos nebuvimas		Traktuojamas kaip ir akių nebuvimas, bet pasitaiko rečiau, todėl šis požymis nėra reikšmingas (Vengeris, 2008). Siejama su kaltės jausmu arba paslaptimi (Benoit, Pettinati, 2012).
Sučiaupta burna, vaizduojama vienu brūkšniu		Įtampos ženklas (Benoit, Pettinati, 2012).
Maža burna		Rodo sunkumus, susijusius su mityba arba kalbėjimu, o didelė – priešingai (Benoit, Pettinati, 2012).
Paryškintos lūpos (ypač putlios arba nupieštos stipriai spaudžiant pieštuką)		Švelni, socialiai priimtina seksualinė simbolika (asociacija su bučiniu). Vengeris, 2008.

		Nupiešti dantys, ypač jei jie išskirti linija stipriai spaudžiant pieštuką.		Liudija polinkį į verbalinę agresiją (Vengeris, 2008). Plati su dantimis – agresija (Benoit, Pettinati, 2012).
		Dantys piešiami su didele šypsena		Rodo prieštarumą tarp meilumo ir agresyvumo. Sveiki dantys – jėga, sveikata. Byrantys – gyvybingumo, vyriškumo praradimas (Benoit, Pettinati, 2012).
		Apskrita burna		Užsilikimas oraliniame etape, infantilumas
		Liežuvio vaizdavimas		Gali būti susijęs su kalbos sunkumais. Kartais tai negatyvizmo išraiška (rodyti liežuvį).
		Apskritimų pavidalo skruostai		Vyresnio nei 9 – 10 metų vaiko piešinyje – infantilumo požymis (Vengeris, 2008). Atspindi gerą sveikatą ir linksmumą (Benoit, Pettinati, 2012).
		Liežuvis		Retai vaizduojamas. Yra falos, vyriškumo simbolio, formos. Gali reikšti, kad vaikas turi pasąmoninių klausimų apie seksualumą. Gali reikšti norą erzinti, provokuoti (Benoit, Pettinati, 2012).
		Paryškinta nosis ir/arba ausys (ypač didelės, stipriai spaudžiant pieštuką)		neretai pasitaiko savo išvaizda nepatenkintų vaikų piešiniuose
		Paryškintos ausys		Kartais gali reikšti įtarumą, atsargumą, norą viską girdėti (Vengeris, 2008).
		Jeigu nuolat piešia žmogeliukus su didelėmis ausimis, nors realybėje nera tam aiškių priežasčių		Reiktų patikrinti vyresnio nei 5 metų vaiko klausą (Benoit, Pettinati, 2012).
		Ausų nebuvimas		Nenoras girdėti (Benoit, Pettinati, 2012).
		Ilgi plaukai, kruopščiai nupiešta šukuosena arba skrybėlė		Demonstratyvumo požymis (Vengeris, 2008).
		Kaklas		Retai vaizduojamas vaikų, kuriems mažiau nei 5m. (Benoit, Pettinati, 2012).
		Kaklas trumpas ir storas		Instinktų galia (Benoit, Pettinati, 2012).
		Ilgas ir plonas kaklas		Noras kontroliuoti savo impulsus (Benoit, Pettinati, 2012).
		Kaklas labai ilgas		Troškimas pakilti, būti didesniai, viršesniai fiziniu arba dvasiniu požiūriu (Benoit, Pettinati, 2012).
		Dažnai piešiantis ilgą kaklą arba personažą su skrybėle		Išreikšia norą paaugti arba socialinius lūkesčius (Benoit, Pettinati, 2012).
		Nepavaizduotas kaklas 9 – 10 m. vaiko piešinyje		Rodo materialumo dominavimą (Benoit, Pettinati, 2012).
8.	Kūnas, figūra			Scheminiuose ir mišriuose (scheminiuose – plastiniuose) piešiniuose dažniausiai vaizduojamas apskritas arba truputį suapvalinto stačiakampio formos (Vengeris, 2008).
		Ryškių kampų stačiakampio arba trikampo formos kūnas		Būdingas introvertiškų vaikų – savitų, originalių, turinčių bendravimo sunkumų (Vengeris, 2008).
		Kūnas, nupieštas brūkšniuojant (be kontūro)		Kartais piešiamas ūmios nerimo būsenos vaikų (Vengeris, 2008).

		Ilga, liesa, išempta figūra labia siauriais pečiais		Piešiama esant asteniškumui, psichosteninei akcentuacijai, introversijai. Plastiniame piešinyje kūno forma realistinė, bet galimos įvairios variacijos (Vengeris, 2008).
		Labai stambi figūra		Būdinga cikloidiniam tipui. Kartais reiškia negatyvų savo išorės vertinimą (Vengeris, 2008).
		Kampuotos figūros		Būdinga paauglystės krizei. Kartais rodo introversiją, bendravimo sunkumus. Atskirais tavejais kampuotumas atsiranda dėl motorikos sunkumų, kurių priežastis – organinis smegenų pažeidimas (Vengeris, 2008).
		Šiurkščiai iškreipta kūno forma, ryškiai asimetrinė figūra, neteisingai išdėstytos atskiros kūno dalys arba šiurkštus proporcijų pažeidimas		Gali leisti kalbėti apie organinio smegenų pažeidimo sukeltus sensomotorinius sutrikimus, apie didelį impulsyvumą, ūmaus streso būseną arba psichikos ligą (Vengeris, 2008).
		Pabrėžtinai bjaurios figūros		Tipiška esant negatyvizmui ir dažnai pasitaiko sunkios paauglystės krizės laikotarpiu. Neretai tokie piešiniai rodo asocialias arba antisocialias tendencijas (Vengeris, 2008).
		Bamba		Atspindi narcizišką susirūpinimą, o kartais klausimus apie kūdinkių atsiradimą arba seksualinį smalsumą. Bamba yra centras – žmogaus, pasaulio, gyvenimo. Tai pašamoninis prisirišimo prie moties ženklas. Vyresnių vaikų piešiniuose liudija apie narcizišką rūpestį, nesėkmės baimę arba priklausomumą (Benoit, Pettinati, 2012).
9.	Rankos	Plaštakos, pirštai		Svarbiausias bendravimo srities rodiklis. (Vengeris, 2008).
		Plaštakų nebuvimas		Bejėgiškumas, netekties jausmas arba sunkumai užmegzti ryšį su kitais žmonėmis (Benoit, Pettinati, 2012).
		Rankų nebuvimas		Sunkių sutrikimų bendravimo srityje požymis. (Vengeris, 2008). Perdėtas drovumas (Benoit, Pettinati, 2012).
		Atviri delnai		Prieinamumas (Benoit, Pettinati, 2012).
		Sugniaužtos rankos		Nepasitikėjimas (Benoit, Pettinati, 2012).
		Jei piešinyje išryškintas kuris nors pirštas		Nykštys – spaudimas, smilius – autoritetas, didysis – kūrybiškumas ir seksualumas, bevardis – ryšiai, mažylis – širdis (Benoit, Pettinati, 2012).
		Rankos laisvai nuleistos išilgai kūno (bet ne prispaustos prie kūno)		Įprasčiausia rankų padėtis (Vengeris, 2008).
		Nuleistis rankos		Nesiekia užmegzti socialinio ryšio (Bedard, 2010).
		Plačiai ištiestos į šalis		Ekstraversijos požymis (Vengeris, 2008). Išskėstos horizontaliai į šonus – atvirumas irėjimas kitų žmonių link, bendravimo poreikis (Benoit, Pettinati, 2012; Bedard, 2010).
		Prie kūno prispaustos		Introversijos požymis (Vengeris, 2008). Įsitempęs, suvaržytas vaikas, kuriam sunku užmegzti ryšį su kitais (Benoit, Pettinati, 2012).
		Vertikalios, prie kūno prispaustos		Rodo atsitraukimą nuo kitų, susikaustymą, drovumą (Benoit, Pettinati, 2012).
		Tabaluojančios rankos		Kelia nesėkmės ir nesugebėjimo užbaigti darbą įspūdį (Benoit, Pettinati, 2012).

		Rankos paslėptos už nugaros arba kišenėse		Gali rodyti baimę bendrauti, autizaciją. Kartais tai negatyvizmo, vengimo bendrauti požymis (Vengeris, 2008). Kažkas slepiama (Benoit, Pettinati, 2012).
		Į viršų iškeltos V formos rankos		Trykštantis džiaugsmas (Benoit, Pettinati, 2012).
		Nukreiptos į viršų		Vaikas nori būtin išgirstas. Rankų pakėlimas reiškia laukimą, troškimą gauti skubų atsakymą (nupieštas žmogus tarsin maldauja (Bedard, 2010).
		Jei ištiestos į koki nors daiktą ar personažą		Vaikas prašo pagalbos (Benoit, Pettinati, 2012).
		Rankos sukryžiuotos ant krūtinės arba įremtos į šonus		Dar stipresnis negatyvizmo ir nenoro bendrauti požymis (Vengeris, 2008).
		Nėra rankų		Vaikas nesugeba valdyti situacijos (Bedard, 2010).
		Normalaus dydžio plaštakų ir pirštų vaizdavimas		Teigiama bendravimo būklė be psichologinės įtampos požymių (Vengeris, 2008).
		Labai mažos plaštakos, labai trumpi pirštai		Bendravimo trukumo, nemokėjimo bendrauti ir/arba autizacijos požymis (Vengeris, 2008).
		Plačiai į šalis ištiestos rankos be plaštakų arba mažomis plaštakomis		Plataus, bet formalaus bendravimo rodiklis (Vengeris, 2008).
		Nerimo požymiai (daugybines linijas, taisymai) piešiant plaštakas ir pirštus		Rodo vaiko nerimą, susijusį su bendravimo sritimi (Vengeris, 2008).
		Užjuodinta plaštaka (pirštai)		Konfliktiškumo, įtemptų santykių požymis (Vengeris, 2008).
		Labia didelės plaštakos, labia ilgi pirštai		Dažnai rodo nepatenkintą didelį poreikį bendrauti (Vengeris, 2008).
		Labia didelis delnas, o ypač kumštis		Rodo polinkį į agresiją. Požymis dar reikšmingesnis, jei delnsad arba kumštis nupieštas stipriai spaudžiant pieštuką, pakelti aukštyn(išskyrus kai plaštaka pakelta sveikintis) (Vengeris, 2008).
		Aštrūs nagai		Agresyvumas (dažnai paslėptas), ypač jei nupiešti stipriai spaudžiant pieštuką. (Vengeris, 2008; Benoit, Pettinati, 2012).
10.	Kojos	Tvirtai suglaustos		Introversijos požymis (Vengeris, 2008).
		Išskėstos		Ekstraversija (Vengeris, 2008). Tvirtumas, pusiausvyra (Benoit, Pettinati, 2012).
		Pailgintos		Dažnai piešiamos esant astenijai, būdingos sensitivityviam asmenybės tipui, psichasteninei akcentuacijai (Vengeris, 2008).
		Ilgos kojos		Būdingos aktyviems ir judėti norintiems vaikams (Benoit, Pettinati, 2012).
		Trumpos kojos		Būdinga pasyviems vaikams (Benoit, Pettinati, 2012).
		Kojų nėra		Nesaugumas, , stabdomi vaiko veiksmai Benoit, Pettinati, 2012).
		Nenupieštos kojos arba pernelyg mažos pėdos		Dažnai pasitaiko silpnos buitinės orientacijos vaikų piešiniuose (Vengeris, 2008).

		Paryškintos pėdos (didelės, nupieštos stipriai spaudžiant pieštuką)		Esant dideliam atramos poreikiui, savo padėties gyvenime nepastovumo pojūtis (Vengeris, 2008).
		Nenupieštos pėdos		Ieško pastovumo. Tarsi neturėtų galimybės pats judėti, labia priklausomas nuo aplinkos (Bedard, 2010)
		Atraminė linija po kojomis (vaizduojant žemę)		Geros buitinės orientacijos požymis (linijos nebuvimas nevertinamas) Vengeris, 2008. Įsitvirtinimo, stabilumo ir susikaupimo požymis Benoit, Pettinati, 2012).
		Skrajonantis virš linijos		Sunkumai įsitraukiant į realybę, nestabilumas ir susikaupimo problemos Benoit, Pettinati, 2012).
11.	Papildomos detalės			Iš papildomų detalių svarbiausi yra drabužiai (Vengeris, 2008).
		Drabužių raštas, kišenės, apdaila. Papuošalai (ypač didelis jų kiekis), Papildomi nefunkcionalūs daiktai (gėlytė, kamuoliukas, vėliavėlė)..		Demonstratyvumas (Vengeris, 2008).
		Vėliavėlė žaisliukas ir kiti vaikiški aksesuarai		Paauglio piešinyje infantilumo požymis. Tą patį rodo sagos, kitos drabužių detalės paauglio piešinyje (Vengeris, 2008).
		Ginklų (šaltųjų), pjaunamųjų arba kertamųjų įrankių		Agresyvumo požymis (Vengeris, 2008).
		Cigaretė, pypkė, taurelė, butelis ir pan.		Negatyvizmas, ypač paauglių, esant asocialumui ir antisocialumui (Vengeris, 2008).
		Smulkiai detalizuotas fonas (žolė, namas, automobilis, realistinis žemės piešimas)		Būdinga meninių gabumų turintiems žmonėms (Vengeris, 2008).
		Vidaus organų vaizdavimas		Rodo chipochondriją (perdėtą rūpinimąsi savo sveikata). Kartais gali būti neurozės arba sunkaus nukrypimo požymis (Vengeris, 2008).
		Vilkintis daug šiltų drabužių		Piešėjas išreiškia švelnumo ir emocinės šilumos poreikį (Benoit, Pettinati, 2012).
		Aksesuarai (diržas, segtukai, perpetė, raišteliai, mazgai		Rodo pastangas sulaikyti ir kontroliuoti savo impulsus (Benoit, Pettinati, 2012).
		Kišenės ir rankinės		Makšties, troškimo turėti arba paslapties simbolis. Dažniau piešia vaikai, stokojantys švelnumo arba materialinių gėrybių (Benoit, Pettinati, 2012).
		Kaukės		Simbolizuoja norą pasislėpti arba apsisaugoti nuo kitų žmonių kišimosi. Slepa veida taigi ir jame atsispindinčius jausmus (Benoit, Pettinati, 2012).
12.	Savigarba	Žmogeliukas labia mažas, miniatūrinis arba sugrūstas į ribotą popieriaus lapo dalį		Menkos savigarbos, savęs nuvertinimo arba slopinimo požymis. Piešia drovios ir labia susirūpinusios asmenybės (Benoit, Pettinati, 2012).
		Didelis žmogeliukas		Geras savęs vertinimas arba agresyvumas (Benoit, Pettinati, 2012).

Tiriamosios A9 diagnostiniai H-T-P piešiniai prieš ir po dailės terapijos sesijos

1 pav. I namo piešinys

2 pav. Karinos II namo piešinys

3 pav. I medžio piešinys

4 pav. II medžio piešinys

5 pav. I žmogaus piešinys

6 pav. II žmogaus piešinys

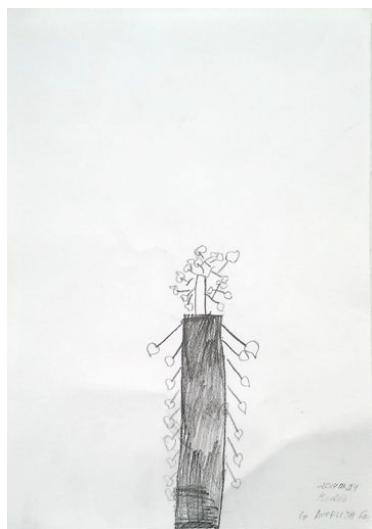
Tiriamosios A4 diagnostiniai H-T-P piešiniai prieš ir po dailės terapijos sesijos

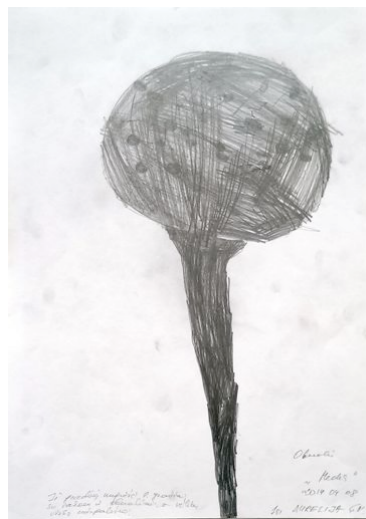
1 pav. I namo piešinys

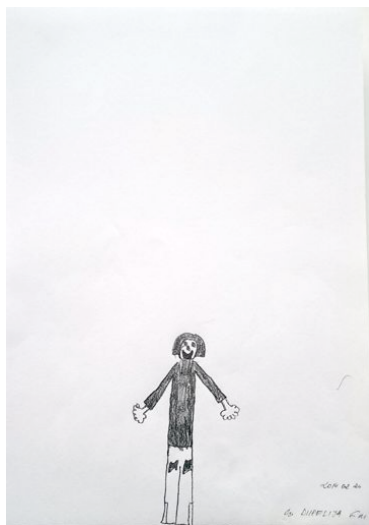
2 pav. II namo piešinys

3 pav. I medžio piešinys

4 pav. II medžio piešinys

5 pav. I žmogaus piešinys

6 pav. II žmogaus piešinys

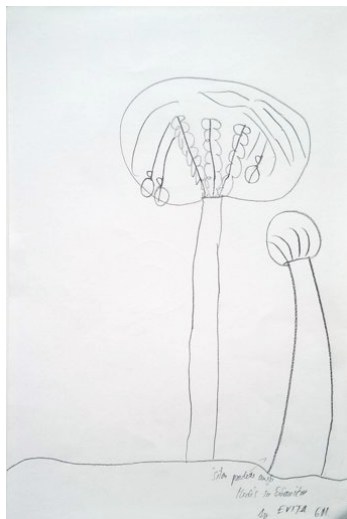
Tiriamosios A3 diagnostiniai H-T-P piešiniai prieš ir po dailės terapijos sesijos

1 pav. I namo piešinys

2 pav. II namo piešinys

3 pav. I medžio piešinys

4 pav. II medžio piešinys

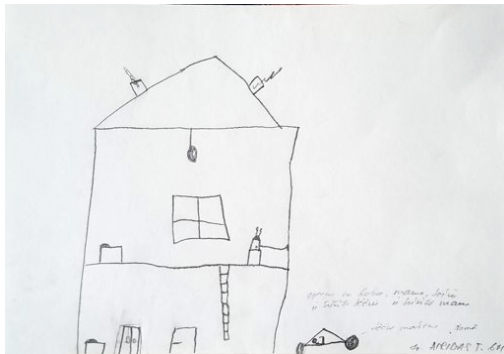

5 pav. I žmogaus piešinys

6 pav. II žmogaus piešinys

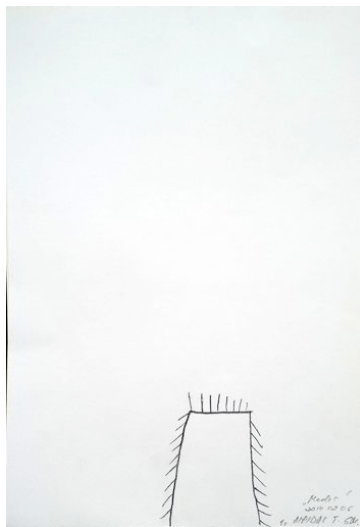
Tiriamąo A2 diagnostiniai H-T-P piešiniai prieš ir po dailės terapijos sesijos

1 pav. I namo piešinys

2 pav. II namo piešinys

3 pav. I medžio piešinys

4 pav. II medžio piešinys

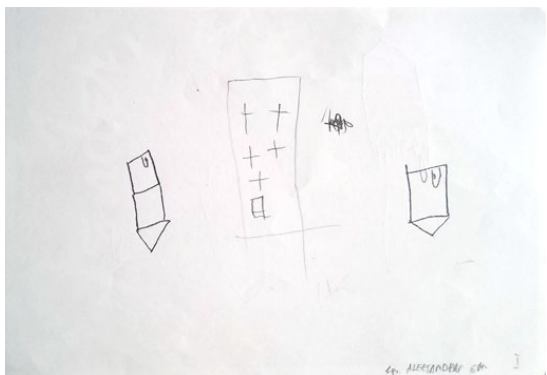

5 pav. I žmogaus piešinys

6 pav. II žmogaus piešinys

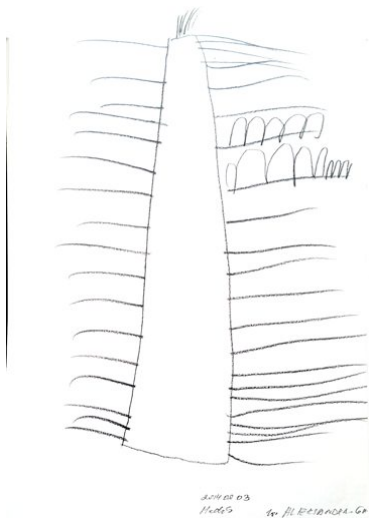
Tiriamąo A6 diagnostiniai H-T-P piešiniai prieš ir po dailės terapijos sesijos

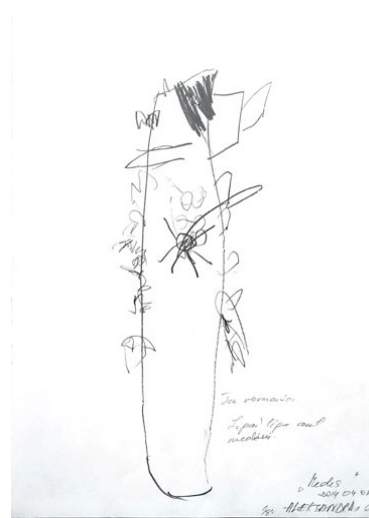
1 pav. I namo piešinys

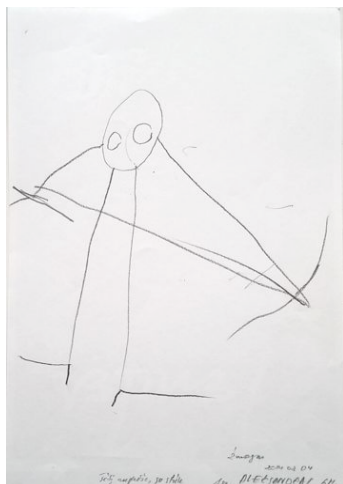
2 pav. II namo piešinys

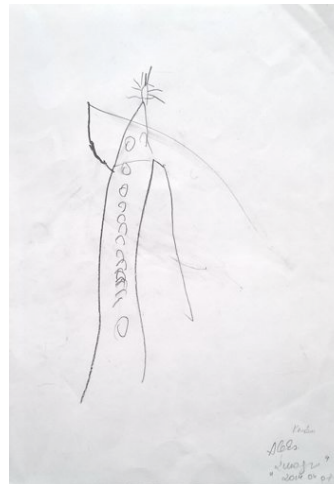
3 pav. I medžio piešinys

4 pav. II medžio piešinys

5 pav. I žmogaus piešinys

6 pav. II žmogaus piešinys

Bendravimo požymių H-T-P testuose suvestinė

Tiriamasis A9

	I piešinys	II piešinys
Konfliktai, agresija	3	0
Bendravimo poreikis	0	2
Bendravimo sunkumai	2	1
Baimė išreikšti save	1	2
Emocinė įtampa	2	0
Demonstratyvumo požymis	2	2
Geras savęs vertinimas	2	2

Tiriamasis A4

	I piešinys	II piešinys
Nerimas, nerimastingumas	3	2
Depresyvumas	3	1
Konfliktai, agresija	2	0
Žema savivertė	2	0
Bendravimo poreikis	1	3
Baimė išreikšti save	2	3
Emocinė įtampa	5	3
Geras savęs vertinimas	0	3

Tiriamasis A3

	I piešinys	II piešinys
Bendravimo poreikis	1	2
Bendravimo sunkumai	6	1
Žema savivertė	3	0
Baimė išreikšti save	1	2
Impulsų kontrolė	3	2
Emocinė įtampa	3	1

Tiriamasis A6

	I piešinys	II piešinys
Nesaugumas	2	2
Nerimas, nerimastingumas	7	9
Konfliktai, agresija	5	1
Bendravimo sunkumai	2	3
Negativyzimas	3	2

Ūmumas, impulsyvumas	10	8
Emocinė įtampa	3	3
Demonstratyvumo požymis	0	1

Tiriamasis A2

	I piešinys	II piešinys
Nesaugumas	2	1
Nerimas	1	2
Depresyvumas	4	4
Konfliktai, agresija	3	2
Žema savivertė	4	2
Negativyzimas	2	2
Ūmumas, impulsyvumas	2	1
Baimė išreikšti save	1	2
Pasyvumas	2	2
Geras savęs vertinimas	0	2

Bendravimo įgūdžių stebėjimo protokolas

14 priedas

Pagrindinis kategorijos		Balis	1. Nemis	2. Mažai	3. Žinopus	4. Senas	5. Gerai pažįstas	6. Moutaka	7. Labai moutaka apibūdinant	8. Užaugęs	9. Bendras darbas	10. Pektimas ant bendrojo draugė	11. Pektimas atvirkštis	12. Išmokyti	13. Tiktamas įrodymas	14. Dvynas	15. Lauro vėjas apibūtinant	16. Namas	17. Medis	18. Žinopus
1. Išsėdij raiška	Visada arba beveik visada vienodai geros nuotakas	4					+	+				+	+	+	+	+	+	+	+	+
	Nuotakas svyruoja, bet dažniausiai kontroliuoja save	3	+	+	+	+		+	+	+										
	Iršas ir kaprizingas	2																		
	Dažnai pykčio prepsotai	1																		
2. Bendravimo patvėlis	Gerai jausiasi bendraujamas su kitais, bendrauja atvira ir patikėliai	4								+		+			+	+	+	+	+	+
	Laikia kitų iniciatyvas bendrauti. Nuolat bendrauja tik su kėlieta vietai	3				+		+			+		+							
	Laikia atakras nuo kitų, bet jausoma su juo užmegėti kontaktai	2	+	+	+		+	+												
	Nėra kontakto su kitais. Gyvina sėvime pasaulyje	1										+	+	+		+	+	+	+	+
3. Bendravimui gebėjimai	Nėra dūragėti kitai. Visada priemonėliai, dalinasi priemonėmis	4	+	+	+	+	+	+							+					
	Dažniausiai nori padėti ir bendradarbiauti (darbi karta)	3								+	+									
	Dažnai negalyvas ir sėvori bendradarbiauti	2																		
	Atsako darbi karta, yra agresyvas ir destruktivas	1																		

Bendravimo įgūdžių stebėjimo protokololas

Pagrindinis kategorijos	Balai	Pav. (Aš)																	
		1. Nėmas	2. Mėloja	3. Žmogus	4. Seima	5. Greitas pabėgys	6. Nuotaika	7. Lūžta nuotaika apokriuzė	8. Išbėgimas	9. Išbėgimas darbas	10. Pabėgimas ant vėdinimo diržo	11. Furtimas ar vėdinimas	12. Išbėgimas	13. Tūlimesis išbėgimas	14. Dovesis	15. Laivis išbėgimas	16. Nėmas	17. Mėloja	18. Žmogus
1. Emocijų raiška	4	+	+	+	+	+					+								
	3						+	+	+										
	2									+									
	1																		
2. Bendravimo pereinai	4														+	+		+	+
	3													+	+				
	2									+	+	+	+						
	1	+	+	+	+	+	+												
3. Bendravimo gebėjimai	4														+				
	3													+	+	+	+	+	+
	2	+	+	+	+	+	+	+	+										
	1																		

Pagrindinis kategorijos		Balai																		
Asoc. (As)			1 Namas	2 Mada	3 Žmogus	4 Seima	5 Greitis pažinys	6 Muzika	7 Laisva nuostaka apskaita	8 Džiaugsmas	9 Bendras darbas laisva kalba	10 Pechinas ant vėdinimo žarna	11 Pechinas apskaita	12 Išmokytojas	13 Tiekimas išmokytojas	14 Dėvina	15 Laisva tema apskaita	16 Namas	17 Mada	18 Žmogus
4. Bendravimo būdas	Natūralus ir draugiškas, bet neįkyrus	4										+	+	+	+	+				
	Gana mišlus ir įkyrus bendravimas	3										+								
	Blogas maistinis, patyrimas, nestabili nuostata	2								+	+									
	Vengia emocinių kontaktų (neįsijauja su jais ir neįsijauja)	1	+	+	+	+	+	+	+											
5. Statusas grupėje	Gana populiarus – bendraamžių mėgiamas	4												+	+	+		+	+	
	Kiti priima į savo grupę – su jais dabinais yra draugiški	3	+	+	+	+	+	+	+		+	+	+				+			
	Kitiems jis mažai rūpi arba visai nerūpi	2								+										
6. Kai būna reiklus gebėjimai	Kiti jį nemėgsta, atsisako	1																		
	Dažniau pasakoją apie išgyvenimus bei įvykius	4																		
	Įvykiu paprastai, nesudėtingu pasiprasimu bei pasidomiu	3											+	+	+	+	+	+	+	
	Dažniau paprastai klausimus, atskleidžia supratimą, prasmingai	2								+	+	+								
6. Kai būna reiklus gebėjimai	Nesudėtinga, nesuinteresuota kalba	1	+	+	+	+	+	+												

Bendravimo įgūdžių stebėjimo protokololas

		A. (A6)																		
		Balai																		
		1. Namai																		
		2. Mėdis																		
		3. Žmogus																		
		4. Šeima																		
		5. Gražus pasaulis																		
		6. Nuotaika																		
		7. Lėtas nuotaika atskiriame																		
		8. Džiugumas																		
		9. Bendras darbas																		
		10. Pielėmas ant veido/šio drauge																		
		11. Fantastiškas gyvenimas																		
		12. Išmė/gykis																		
		13. Taisnomo liudijimas																		
		14. Dovanos																		
		15. Laisva tema apskritime																		
		16. Namai																		
		17. Mėdis																		
		18. Žmogus																		
1. Pagrindinės kategorijos	Visada arba beveik visada visada geros nuotaikos	4																		
	Nuotaikos svyravija, bet dažniausiai kontroliuoja save	3	+	+																
	Izolis ir kapringas	2			+	+	+													
	Dažni pykčio priepuoliai	1																		
2. Emocijų raiška	Gerai jaučiasi bendraujamas su kitais, bendrauja atvira ir natūraliai	4																		
	Laukia kitų iniciatyvos bendrauti. Nuolat bendrauja tik su keletą vaikų	3					+	+												
	Laukiasi atskirai nuo kitų, bet įmanoma su juo užmegrti kontaktą	2								+	+	+	+	+	+				+	+
	Nėra kontakto su kitais. Gyvena savyje pasaulyje	1	+	+	+	+														
3. Bendravimo poreikis	Nori džiuginti kitus. Visada gerumo žodžiais, dalinasi premonėmis	4																		
	Dažniausiai nori padėti ir bendradarbiauti (darbi kartu)	3					+	+												
	Dažnai neįtvyvus ir nemori bendradarbiauti	2	+	+	+	+				+	+	+	+	+	+				+	+
	Atsisako darbi kartu, yra agresyvus ir destruktivus	1																		
4. Bendradarbiavimo gebėjimai	Nori džiuginti kitus. Visada gerumo žodžiais, dalinasi premonėmis	4																		
	Dažniausiai nori padėti ir bendradarbiauti (darbi kartu)	3					+	+												
	Dažnai neįtvyvus ir nemori bendradarbiauti	2	+	+	+	+				+	+	+	+	+	+				+	+
	Atsisako darbi kartu, yra agresyvus ir destruktivus	1																		

Pagrindinės kategorijos		TV. (Rus)																		
4. Bendravimo būdai	Būklė	1. Nėmas	2. Modis	3. Žmogus	4. Scema	5. Greitas priėjimas	6. Nėštėlis	7. Lėtas priėjimas	8. Užsąjimas	9. Išsėdus darbas	10. Priešas at.	11. F. antas	12. T. antas	13. T. antas	14. D. antas	15. L. antas	16. M. antas	17. M. antas	18. Žmogus	
		Natūralus ir draugiškas, bet neįkyrus	4	+	+	+	+	+	+	+										
Gana rėklus ir įkyrus bendraujant	3																			
Išties susitikęs, pavydus, nestabilus nuotaikais	2									+	+	+	+	+						
Vengia emocinių kontaktų/neris pats jų gal (ir net)	1														+					
5. Stotian grupėje	Gana populiarus – bendraamžių mėgstamas	4	+	+	-	+	+	+				+	+	+	+	+	+	+	+	+
	Kas priima jį į savo tarpą – su juo džiaugiamasi yra draugiški	3							+	+	+									
	Kitiems jis mažai rūpi arba visai nerūpi	2																		
	Kiti jį nemėgsta, atstumia	1																		
6. Kalbinės raiškos gebėjimai	Dažnai pasakoja apie išgyvenimus bei įvykius	4														+	+	+	+	+
	Įvykių paprastai, nesudėtingai papasakoja bei pasidžiaugia	3	+	+	+	+	+			+	+	+	+	+						
	Tyviai paprastai klausomai, atsišaukiant	2							+											
	Nebendrauja, nemocia kalba	1																		

Pagrindinės kategorijos		Fu. A3																	
4. Bendravimo būdas	Būdas	Būdas																	
		1. Namas	2. Mėdis	3. Žmogus	4. Šeima	5. Grafas peidiųs	6. Nuostaka	7. Lūdnas nuostaka atskiriant	8. Džiaugsmas	9. Bendras darbas Jauva tema	10. Pielimas ant ysdrodo, dūnne	11. Fantazinis kūyštis	12. Baurnis/ryklus	13. Talo smono lūdyklas	14. Dovyta	15. Lauva tema atskiriant	16. Namas	17. Mėdis	18. Žmogus
4. Bendravimo būdas	Natūralus ir draugiškas, bet nekyrus	4				+	+		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	Gana reiklus ir įkyrus bendraujant	3																	
	Išlogai nusiterkęs, pavydus, nestabilios nuotaikos	2																	
	Vengia emocinių kontaktų (sua pats jų gal ir nori)	1	+	+	+	-		+	+										
5. Statusas grupėje	Gana populiarus – bendraamžių mėgstamas	4							+		+		+	+	+	+	+	+	+
	Kiti priima jį į savo tarpą – su juo dalinamasi ypa draugiški	3	+	+	+	+	+	+		+		+							
	Kitiems jis mažai rūpi arba visai nerūpi	2																	
	Kiti jo nemėgsta, atstumia	1																	
6. Kalbinės raškos gebėjimai	Išsamiai pasakoja apie ilg gyvenimus bei įvykius	4																	
	Įvykiu paprastus, nesudėtingus patyrimus bei patyrimus	3	+	+	+	+	+		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	Suvokią paprastus klausimus, atsakymai suprantami, prasmingi	2																	
Nebendrauja, nemotai kalba	1																		

Bendravimo įgūdžių stebėjimo protokolai

Pagrindinės kategorijos	Būklė	E. A3																	
		1. Nėman	2. Modis	3. Žmogus	4. Sėkmė	5. Geras pastebėjimas	6. Nuotaika	7. Lėta nuotaika atkariant	8. Užaugimas	9. Išvados darbas	10. Priešas ant išvados darbas	11. Furtimas atkariant	12. Išvados darbas	13. Taktinio išvados	14. Devisas	15. Lėta tema atkariant	16. Nėman	17. Modis	18. Žmogus
1. Emocijų raiška	Visada arba beveik visada visada geros nuotaikos	4				+			+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	Nuotaikos svyruoja, bet dažniausiai kontroliuoja save	3	+	+	+		+	+											
	Izolis ir kapetingas	2																	
	Dažni pykčio priepačiai	1																	
2. Bendravimo poreikis	Gerai jaučiasi bendraudamas su kitais, bendrauja atviri ir natūraliai	4				+													
	Laikosi kitų iniciatyvos bendrauti. Nuolat bendrauja tik su keliais vaikais	3					+	+	+	+		+	+	+	+	+	+	+	+
	Laikosi atskiras nuo kitų, bet įmanoma su juo užmegzti kontaktą	2	+	+				+		+		+							
	Nėra kontakto su kitais. Gyvena savaime pasaulyje	1			+														
3. Bendradarbiavimo gebėjimai	Nori džiaugtis kitais. Visada geriausias, dalinasi priemonėmis	4				+		+	+	+			+	+	+	+	+	+	+
	Dažniausiai nori padėti ir bendradarbiauti (dirbti kartu)	3						+				+	+						
	Dažnai negatyvus ir nenori bendradarbiauti	2	+	+	+	+		+		+									
	Atsisako dirbti kartu, yra agresyvus ir destruktivus	1						+											